

श्रियं नमः ॥

॥ श्री कृष्णविलासकाव्यम् ॥

सुकुमारकविविरचितम् ॥

रामपाणिवादविरचितया विलासिन्याख्यया

व्याख्या समेतम् ॥

पाल्काडु, रामनाथपुराग्रामवासिना

रा-सुब्रह्मण्योपाध्यायेन

कुम्भगोणस्थ

“शारदाविलासमुद्राक्षरशालायां”

मुद्रयिचा

प्रकाशितम् ॥

परिगणितस्वरस्य मियुनमासि ॥

1913

Printer—Manager Suddhivilasa Press
KUMBakonam

Publisher—R. SUBRAMANIAM VADHYAR

Published in — RAMANATHAPURAM VILLAGE
PALGHAT

இப்டிஸ்தகம் வேண்டியவர்கள் அடியிந்தண்ட
விலாஸதாரரிடம் பெற்றுக்கொள்ளலாம்.

இதன் விலை. 0—10—0

R. சுப்பிரமணியவாத்தியார்.

இராமனாதபுரம் கிராமம்.

பாலக்காடு, *PALGHAT*.

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

॥ श्री कृष्णविलासकाव्यम् ॥

॥ विलासिन्या समेतम् ॥

॥ प्रथमः सर्गः ॥

अस्ति श्रियस्सद्म सुमेरुनामा
समस्तकल्याणनिधिर्गिरीन्द्रः ।

तिष्ठन्निदं विश्वमनुप्रविश्य
स्वेनात्मना विष्णुरिवोर्जितेन ॥ १ ॥

गुरुणा भूसुरेन्द्रेण कल्पित क्षेत्रमुत्तमम् ।
अद्वासीन नमस्कुर्वे सर्वेश चन्द्रशेखरम् ॥
श्रीनारायणगुरुवरकरुणापात्रेण पाणिनादेन ।
श्रीकृष्णविलासस्य क्रियते टीका विलासिना नाम ॥
सुकुमारकवेर्वाचा विलासः कृष्णगोचरः ।
सुकुमारपदार्थश्रीशेमुषी मे विद्योर्वयेत् ॥

अथ कविः आदौ तावत् अखिलभुवनाधिष्ठानभूतमर्दाश्वर वस्तुत्वे-
नाभ्युपगच्छन् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुख'मिति वच-
नान् वस्तु निर्दिशति— अस्तीति ॥ अस्तीत्यादिना प्रारम्भे तावन् अस्ति
पदग्रहण मङ्गलार्थम् । नित्यस्य सत्पदवाच्यस्य ब्रह्मणस्तद्वावान् । अनन्तरश्री-
पदश्च वाचा प्रपञ्चसिद्ध्यर्थम् । प्रपञ्चहेतुभूतायाः भगवत्याः मायायाः स्मरणमभ-

वेन तदनुग्रहलाभात् । श्रिय शोभाया सन्न निशामस्थान सुमेरनामा मेरु
रिति प्रसिद्ध समस्तानां कल्याणानां कल्पवृक्षकामनेनुप्रमुखमङ्गल्यदा
धीना निधि निशान अथवा— कल्याणशब्दवाच्यानां सुवर्णानां निशान
गिरीन्द्र पर्वतश्रेष्ठ अस्ति आमान विभर्ति । निष्णु विश्वव्यापी हरि म्नेन
आर्मीयेन ऊर्जितेन बलवता आत्मना शरीरेण उद्देश्यमान विश्व भुवन अनु
प्रविश्य लक्षणयाऽधिष्टाय तिष्ठन्निर प्रकाश उर्तमान इव । श्रियस्तन्नत्र अत्र
लक्ष्मीनिवासत्वं प्रतिभातीति उत्प्रेक्ष्यम् । विश्वव्यापित्वलक्षणमहिम्ना वि
ष्णो अप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षतया पर्वतरूपेणानुस्थानस्य सम्भाजनात् । ‘सभा
जना स्यादुत्प्रेक्षा उस्तुहेतुफलाग्ने’ति लक्षणात् स्वरूपोत्प्रेक्षा । अत्रा उप
मालङ्कारएव । तथाहि— इदं विश्वमनुप्रविश्येति ब्रह्माण्डकटाहान्तर्भूत वैकुण्ठ
लोक सकलेनात्मनाऽधितिष्ठन् निष्णुरिवेत्युपमानस्य उपमानाचकस्य च सम
स्तानां नरतिर्यगात्मकाप्रपञ्चानां कल्याणानिधि शुभाग्रहनिधानमिति श्रिय
लक्ष्म्यास्तन्नेति च श्लेषप्रज्ञात् साधारणार्गमस्य च चतुर्णां उपमानोपमाना
चकसाधारणार्गमोपमेयानां उपादानात् पूर्णोपमेयमित्यापि व्याख्येयम् । ‘उप
मा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरिहमति द्वयो’रिति लक्षणात् ॥ १ ॥

मिथस्तिरोभावविलोकनाभ्यां

संक्लीडमानाविव बालकौ द्वौ ।

पार्श्वेषु यस्याशु परिभ्रमन्तौ

चन्द्रांशुमन्तौ नयतो दिनानि ॥ २ ॥

मित्र इति ॥ चन्द्रांशुमन्तौ चन्द्रसूर्या यस्य सुमेरो पार्श्वेषु पर्यन्तेषु
आशु शब्ध परिभ्रमन्तौ परितः संचरन्तौ । दिनं नीति रात्रीणामन्युपलक्षणम् ।
रात्रिदिनसानीत्यर्थः । नयत गमयत । अत्र उपमामाह— मिथोऽन्योन्य
तिरोभावोऽन्तर्धानं विलोकनं अन्विष्य दर्शनं ताभ्यां सायनाभ्यां संक्लीड
मानौ सम्पग्निरुहन्तौ । ‘क्लीडोऽनुसम्परिम्यधे’त्यात्मनेपदम् । शान्तौ । द्वौ
बालत्रारर्भकात्रिभेति । अत्रापि उपमादीनां चतुर्णां उपादानान् पूर्णोपमेयः ॥ २ ॥

उच्चैश्शिखः काञ्चनगौरवर्णः

तमो निगृह्णन्महसा निजेन ।

दीपस्त्रयाणामिव विष्टपानां

यो भाति पर्यन्तचरत्पतङ्गः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति ॥ उच्चं उन्नतानि शिखा शिखराणि यस्य । दीपपक्षे उन्नता ज्वाला यस्येति । काञ्चनेन सुवर्णेन हेतुना गौर पीत वर्ण यस्य । 'पीतो गौरो हरिद्राभ इत्यमर । अन्यत्र काञ्चनमिव गौर इति । निजेन आर्मायेन महसा तेजसा महत्येनेति यावत् । तम अज्ञान दुरितिमिति यावत् । निगृह्णन् स्वप्रदेशान्तर्भूत स्वर्ग अभिरोपयन् जनानां दुष्कृत निराकुर्नित्येति । अन्यत्र अधकार प्रशमयन्निति । पयन्ते परितस्सञ्चरन् पतङ्ग सूर्यो यस्य । अन्यत्र पतङ्गा शलभा । 'पतङ्ग पक्षिमृषयो'रित्यमर । य सुमेरु त्रयाणां विष्टपानां भुवनानां दाप इव भाति दाप्यते । उपमालङ्कार एव ॥

॥ ३ ॥

यस्याः पतित्वे विहिताभिलापः

करोति तीव्राणि तपांसि लोकः ।

विभर्ति स्नाकरमेखलां तां

अङ्गेन पुत्रीमिव यो धरित्रीम् ॥ ४ ॥

यस्या इति ॥ लोको जनः । 'लोकंस्तु भुवनं जन इत्यमर । यस्या धरिण्याः पतिरे भर्तृने त्रिपदे विहिताभिलापः स्नाकरहम्मन् ताव्राणि उग्रानि तपांसि करोति अहं भूपातिभूपानमिति तस्येत्यर्थः । ता तादृशीं स्नाकरां समुद्रां यत्र मेखला काञ्चा यस्यां तथाभूता रत्नीं भुवः पुत्रीं अमत्रामिव अङ्गेन सानुप्रदशन । अन्यत्र ऊग्रप्रदेशेन । य मेरु विभर्ति वहति । यदाश्रया धरिर्विति मर ॥

॥ ४ ॥

महान्ति दानानि मखानुदग्रान्

पराञ्चि पानाशनयोस्तपांसि ।

शरीरिणश्शान्तमलैर्मनोभिः

कुर्वन्ति यच्छृङ्गनिवासकामाः ॥ ५ ॥

महान्तीति ॥ यच्छृङ्गेषु यस्य शिखरेषु स्वर्गप्रदेशेष्वित्यर्थः । निज-
से कामो येषां तथा सन्तः शरीरिणः देहिनः शान्तमलैः श्रितदुरितैः मनो-
भिः उपलक्षिताः महान्ति प्रभूतानि दानानि गोभृहिरण्यादीनि उदग्रान्
उत्कृष्टान् मखान् यज्ञान् पानस्य अशनस्य च पराञ्चि पराङ्मुखानि भोग्य-
वर्जितानीत्यर्थः । तपांसि च कुर्वन्ति अनुतिष्ठन्ति ॥ ॥ ५ ॥

सुरा युगान्तेषु सह प्रियाभिः

निपेदिवांसो यदधित्यकासु ।

उदन्वतामैक्यमुपागतानां

पश्यन्ति कल्लोलशतप्रचारान् ॥ ६ ॥

सुरा इति ॥ सुराः देवाः युगान्तेषु प्रलयसमयेषु प्रियाभिस्सह यस्य
मेरो' अधित्यकासु कर्णप्रदेशेषु 'ऊर्ध्वमात्रित्यके'त्यनरः । निपेदिवांसः निप-
ण्णास्मन्तः ऐक्य एकीभावं उपागतानां प्राप्तानां उदन्वता उदधीना कल्लो-
लशतस्य तरङ्गसमूहस्य प्रचारान् सञ्चारान् पश्यन्ति प्रलयकालेऽप्यपरिश्र-
योऽयमिति भावः ॥ ॥ ६ ॥

पुष्पाणि शय्यास्सुरपादपानां

क्रीडागृहाः काञ्चनगह्वराणि ।

भवन्ति च स्वर्गविलासिनीनां

रत्नाङ्गुरा यत्र रतिप्रदीपाः ॥ ७ ॥

पुष्पाणीनि ॥ स्वर्गविलासिनीना अप्सरमा सुरपादपाना पारिजाता
दीना पुष्पाणि शय्या तल्पानि भवन्ति । वाञ्छनमयानि गह्वराणि गुहा
तलानि क्रीडार्था गृहा क्रीडागृहा । रत्नाकुरा रत्नरसमयश्चरत्यर्था प्रदीपा
दीपिका भवन्तीति याक्यवयेऽपि । रतिशब्दप्रयोगात् भर्तृमहितानामिति
गम्यते ॥ ॥ ७ ॥

• स्वर्गोक्तसस्वर्णमहीषु पीताः

श्वेतत्विषो रूप्यमयीषु भूषु ।

नीलाश्च नीलोत्पलमेदिनीषु

ज्ञातुं मिथो यत्र न शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

स्वर्गोक्तस इति ॥ यत्र मेरौ स्वर्गोक्तस देवा स्वर्णमहीषु कनकभू
मिषु पीता स्वर्णप्रभासक्रान्तशरीरत्वात् सर्वेऽपि पीतवर्णास्सन्ति मिथ अ
न्योन्य ज्ञातुं न शक्नुवन्ति न शक्ता भवन्ति । सर्वेषां सायर्ष्यात् परस्परदुर्ज्ञे
या इत्यर्थः । एव उत्तरयाक्यद्वयमपि । रूप्यमयीषु रत्नताम्रिकासु भूषु श्वेत
त्विषु शुभ्रवर्णास्सन्ति, नीलोत्पलमेदिनीषु इन्द्रनीलस्थलीषु नीला कृष्णव
र्णास्सन्ति ॥ ॥ ८ ॥

दरीगृहोत्सङ्गतेरनूरोः

कशाभिघातध्वनिभिस्सकम्पाः ।

सद्यः प्रियानुज्झितमानदोषाः

सुराङ्गना यत्र परिष्वजन्ते ॥ ९ ॥

दरीति ॥ यत्र मेरौ सुराङ्गना देवत्रिय दरी गुहा सेन गृह तस्य
उत्सङ्गे अतर्भागे गति गमन यस्य तस्य अनूरो अरणस्य कशया प्रनो
देन य अभिघात प्रहार तस्य ध्वनिभि शब्दे हेतुभि सकम्पा कम्पस
हिता तस्मात्प्रेषयुयुक्ता इत्यर्थः । सद्य नक्षणमेव उज्झित त्यक्त मान एव

दोषो याभि तथा सत्य प्रियान् बटभान् सापराधानपीन्यर्थ । परिष्वजन्ते
परिरभन्ते । अनेन अस्य गिरे अयुनतत्र दर्शितम् ॥ ९ ॥

नेतुं त्रपानम्रमुखीरनीशाः

स्फुटानि यत्स्वर्णगुहान्तराणि ।

सिद्धाः प्रयत्नेन विना नवोदाः

नयन्ति नीलोपलगह्वराणि ॥ १० ॥

नेतुमिति ॥ त्रपया लज्जया नम्रमुखी अवनतमुखी नवोदा नूतन-
परिणाता स्त्रीरिति शेष । स्फुटानि प्रज्ञाशानि यस्य स्वर्णमयानि गुहान्त-
राणि गुहान्तर्भागान् नेतुं प्रापयितुं अनीशा सिद्धा नीलोपलगह्वराणि नील-
रत्नकन्दराणि । नीलमणीना अन्धकारसादस्यात् अप्रकाशनीति भावः । प्रय-
त्नेन विना अप्रयासमेव नयन्ति प्रापयन्ति । बलरदनेनानुगृह्यन्ते सिद्धा
इति भावः ॥ १० ॥

यतोद्यतानां कुसुमापचाये

कान्तासु कल्पद्रुमवाटिकासु ।

विभान्ति सुत्रामविलासिनीनां

पदानि लाक्षारसपाटलानि ॥ ११ ॥

यत्रेति ॥ यत्र मेरौ कान्तासु मनोहरासु कल्पद्रुमाणा वाटिकासु
उद्यानेषु कुसुमापचाये पुष्पोच्चये 'हस्तादाने चैरस्तेय' इति ण्यन्तान् अत्र
स्थितानामेव हस्तेन पुष्पापचयो युज्यते । अत्र एव तस्मिन् तासां पद-
चिह्नसम्भ्रमइत्युपगन्तव्यम् । उद्यतानां उद्युक्तानां सुत्रामविलासिनीनां इन्द्र-
पुरवर्त्तिकाणां लाक्षारसेन अलक्तकरसेन पाटलानि अरुणानि पदानि पटन्या
सस्यलानि विभान्ति विशेषेण शोभन्ते ॥ ११ ॥

पयोदमार्गव्यतिलङ्घिनीषु

हंसाङ्गिशरःपुष्करिणीषु यस्य ।

वर्षागमेऽप्यश्रुतमेघनादाः

न कुर्वते मानसदीर्घयात्राम् ॥ १२ ॥

पयोदेति ॥ पयोदमार्ग मेघमार्ग व्यतिलङ्घितु अतिक्रामितु शील
आसामिति तादृशीषु यस्य मेरो शिरःपुष्करिणीषु अप्रभागसरसीषु विद्यमा-
ना हंसा वर्षागमे वर्षारम्भे अश्रुत अनाकर्णित मेघनाद स्तनित ये तथा
सन्त । अनेन अप्रभागात् अत्यन्ताधस्थानत्वं मेघमार्गस्येत्युक्तम् । मानस
सर प्रति दीर्घयात्रा दीर्घाधगमन न कुर्वते । स्तनितश्रवणमेव तेषां गमन-
हेतु । तदभावात् गमनाभाव इति भावः ॥ १२ ॥

छन्नेषु यस्मिन् कनकोज्ज्वलाभि-

रामूलचूडं नवमञ्जरीभिः ।

गन्धेन विज्ञाय पतन्ति भृङ्गाः

शृङ्गान्तरारग्वधपादपेषु ॥ १३ ॥

छन्नेष्विति ॥ कनकोज्ज्वलाभि सुवर्णवर्णाभि नवमञ्जरीभि नूतन
पुष्पस्तनकै आमूलचूडं मूलत आरम्य चूडाग्रे छन्नेषु आवृतेषु यस्मिन्
गिरौ विद्यमानेषु शृङ्गान्तरेषु शिखरानकाशेषु ये आरग्वधपादपा शम्पाक
वृक्षा 'आरग्वधे राजवृक्षशम्पाकचतुरगुला' इत्यमरः । तेषु निषेधेषु भृङ्गा
गन्धेन सौरभ्येण विद्वेन विज्ञाय विदित्वा पतन्ति अभिगच्छन्ति । सुवर्ण-
सर्पणत्वात् सुवर्णमये तत्र चक्षुरिन्द्रियेण अगन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

मन्दाकिनी यच्छिखरे वहन्ती

कुल्यापथाभ्यन्तरसंप्रविष्टा ।

वालेव तद्रक्षणसंप्रवृत्ता

दिनेदिने सिञ्चति पुष्पवाटीम् ॥ १४ ॥

मन्दमकिनीति ॥ यच्छिखरे यस्य शृङ्गे वहन्ती प्रवाहेण गच्छन्ती
कुल्यापथेन कृत्रिमसारिन्मार्गेण 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमासरि'दित्यमरः । अभ्यन्त
रमन्तर्भागं सम्यक् प्रविष्टा सती मन्दाकिनी विषद्वद्धा तद्रक्षणे तस्याः पुष्प
वाद्या पालने विषये संप्रवृत्ता प्रवर्तमाना कलेव बालकन्यकानां एकपुष्प
वाटीसेवनाधिकारः 'सस्तासावतिमात्रलोहिततला'वित्यादिप्रयोगात् । दिनेदिने
प्रतिदिनं पुष्पवाटीं कुसुमोद्यानं सिञ्चति जलेनाभ्युक्षति ॥ १४ ॥

श्रियाऽभिरामशरणं सुराणा-

मलङ्घनीयो महता महिम्ना ।

विराजमानो वनमालया च

यश्शार्ङ्गधन्वानमनुप्रयाति ॥ १५ ॥

श्रियेति ॥ श्रिया शोभया लक्ष्म्या च अभिरामः मनोहरः । सुराणां
शरणं अग्रस्थानं रक्षिता च । 'शरणं गृहरक्षित्रो'रित्यमरः । महता उत्कृष्टेन
महिम्ना पृथुत्वेन माहात्म्येन अलङ्घनीयः अनतिक्रमणीयः । अनभिभवनीयश्च
वनमालया वनसमूहेन वनस्तगा च विराजमानः शोभमानः । निना पर्क्षान्द्रेण
राजमानश्च यः सुमेरुः शार्ङ्गधन्वानं विष्णुं अनुप्रयाति अनुगच्छति । तत्स-
दृशो भवतीत्यर्थः । श्लेषालङ्कारः ॥ १५ ॥

पुरा पुराणां वितयं दिधक्षो-

रुमापतेः कार्मुकतां प्रपन्नः ।

मध्येन वज्राद्भुशमतस्यचिह्नं

योऽद्यापि तन्मुष्टिपदं दधाति ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरा पूर्ण पुराणा त्रिपुरदानवाना त्रितय दिधक्षो दग्धु-
मिच्छो उमापते ईश्वरस्य कार्मुकता चापत्र प्रपन्न प्राप्त मेरु मध्येन
भागेन अद्यापि अधुनाऽपि उज्जाकुशमस्यस्थ चिह्न लाज्जठन यस्य तादृश
तस्य उमापते मुष्टिपद मुष्टिग्रहणस्थान त्रिभोर्ति वहति ॥ १६ ॥

शृङ्गाग्रभाजां सुरसुन्दरीणां

मुखानि पश्यन्नमलानि चन्द्रः ।

निगूहितुं नूनमुरःकळङ्कं

द्वियेव यत्सानुपथेन याति ॥ १७ ॥

शृङ्गेति ॥ शृङ्गस्य शिखरस्य अग्र भजन्तीति तादृशीना सुरसुन्दरी-
णा अप्सरसा अमलानि निर्दोषाणि मुखानि पश्यन् चन्द्रः द्विया लज्जयेति
हेतुत्प्रेक्षा । उरःकळङ्कं मय्यचिह्नं निगूहितुं छादयितुं नूनमिति फलोत्प्रे-
क्षा । मा तावदिमा माद्राक्षुरिति तदर्शनं परिहर्तुं नूनमित्यर्थः । यस्य मेरो
सानुपथेन ऋट्पावना याति गच्छति फलोत्प्रेक्षा चेयम् । अहेतौ हेतुत्वेन
कल्पन हेतुत्प्रेक्षा । अफले फलत्वेन कल्पन फलोत्प्रेक्षा । द्वियेनेति हेतुत्प्रे-
क्षा । निगूहितुं नूनं स्वर्गातिशापिनं अद्रे स्वभारत सानुपथेन सञ्चारस्य
कळङ्कनिगूहनफलकनया नूनमिति फलोत्प्रेक्षा । तयोर्द्वयोरपि सङ्करः ॥

मनोभिरामे शिखरे तदीये

सहोपविष्टं सुरसिद्धसङ्घैः ।

अवोचदागत्य कृतप्रणामा

कदाचिदुर्वी कमलाधिवासम् ॥ १८ ॥

अयं गिरिजर्णनमुपसङ्गत्य कथापथमग्रतारयति— मनोभिराम इति ॥
मनोभिरामे मनोहरे तस्य मेरो सम्मन्त्रिणि शिखरे सत्यलोकाख्यशृङ्गे
सुरसिद्धाना सङ्घे समूहे सहोपविष्टं कमलाधिरासं ब्रह्माण उर्वी भूमिदेवी

वदाचित् आगत्य उपगम्य कृतप्रणामा कृतनमस्कारा सती अरोचन्
उक्तवती ॥ १८ ॥

पुमानिवाहं भवतः पुरस्तात्
ब्रवीमि किञ्चित् प्रतिपद्य धैर्यम् ।

पीडा मदीया परमत्र हेतु-
निर्लज्जता नन्वखिलोपहास्या ॥ १९ ॥

तमेवोक्तिप्रकारमाह— पुमानिति ॥ अहं भवतः पुरस्तात् अग्रभागे
पुमानि पुरः इव धैर्यं धीरता प्रतिपद्य अगलम्ब्य किञ्चित् ब्रवीमि किम्
पि कार्यं अबोधयामि । अत्र एव कथने मदीया मत्सम्बन्धिनी पीडा शो-
का पर केवल हेतु कारणम् । निर्लज्जता लज्जारहितत्व अखिलाना अना-
ना उपहास्या परिहसितु योग्या नन्वित्यवधारणे । योग्यैरेत्यर्थः । तथाऽपि पी-
डावशात् ब्रवीमीति भावः ॥ १९ ॥

सृष्टास्त्वया दत्तवराश्च दैत्या
भारेण मां संप्रति पीडयन्ति ।
बले प्रमाणे च भवन्ति येषां
नवोपमानं कुलभूभृतोऽपि ॥ २० ॥

का तत्र पीडयति चेत् अत्राह— सृष्टा इति ॥ त्वया सृष्टा निर्मिता
दत्तवराश्च प्रतिपादिताऽनध्वत्वादिवराश्च दैत्या दानरा संप्रति भारेण
हेतुना मां पीडयन्ति व्यथयन्ति ॥ कम्पादशो भार इति चेदुच्यते । येषां दै-
त्यानां बले सारगत्रे प्रमाणे पृथुत्वोन्नयादिसंस्थाने विषये कुलभूभृतोऽपि
कुलपर्यन्ता अपि नैवोपमाना सादृश्यं न भवन्ति । उपमानशब्दस्य उपमिति
क्रियापरत्वात् एकत्रचन क्रियाया एकत्वात् ॥ २० ॥

स्वविक्रमोन्मूलितराजकानां

जयैषिणामद्य परस्परेण ।

तेषां रणक्षोणिषु सिद्धानादैः

निर्घातघोरैर्गिरयः स्फुटन्ति ॥ २१ ॥

स्वविक्रमेति ॥ स्वविक्रमेण आत्मपराक्रमेण उन्मूलितानि राजकानि

राजममूहः यैः तादृशाना अद्य अस्मिन् काले परस्परेण अन्योन्य जयैषि-
णा जेतुमिच्छता तेषां दैत्याना रणक्षोणिषु युद्धभूमिषु निर्घातघोरैः स्तनि-
तमयङ्करैः सिद्धानादैः गिरयः पर्वताः स्फुटन्ति विशीर्यन्ति । तिलशो विदी-
र्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

मुहुर्वलादुन्नमयत्यहीन्द्रे

मद्भारभुमं फणचक्रवाळम् ।

मम प्रकम्पाश्चलिताव्विशैला

दिग्दन्तिनो हन्त कदर्थयन्ति ॥ २२ ॥

मुहुरिति ॥ अहीन्द्रे शेषे मद्भारेण भुमं वर्कामूत फणाना चक्रवाळ

फणसमूह मुहुः पुनःपुनः वलान् प्रयत्नेन उन्नमयति उत्तानीकुर्वति
चलिताः कम्पिताः अभ्ययः समुद्राः शैलाः पर्वताश्च यैः तादृशा मम प्रक-
म्पाः चलनानि दिग्दन्तिनः दिग्गजान् कदर्थयन्ति पीडयन्ति । हन्तेति
खेदे ॥ ॥ २२ ॥

आशामुखेषु भ्रमतामजस्रं

तेषां चमूभिः परिसर्पिणीभिः ।

तिराहितां भानुमतो मयूखाः

न कापि मां संप्रति संस्पृशन्ति ॥ २३ ॥

आगेति ॥ भानुमन सूर्यस्य मयूग्या रश्मय अजम्ब अनिश आगा
मुखेषु दिद मुखेषु भ्रमता सत्वरता तथा दैत्याना परिमार्पिणाभि त्यापन
शागाभि चमूभि तिरोहिता आच्छादिता मा मप्रति इदानीं क्वापि वचि
दपि प्रदेशे न ससृशन्ति । सूर्यकिरणमम्पर्काभागादशुचिरस्मीति भाव ॥

सन्नाऽस्मि दैतेयभरेण साऽहं

फणीश्वरस्सीदति मद्भरेण ।

तद्भारगीर्यन्निजकर्परस्य

चित्तामवस्थां कमण्डेश्वरस्य ॥ २४ ॥

मन्नेति ॥ सा तादृगवस्था अहं दैतेयाना भरेण हेतुना सन्नाऽस्मि
कान्ता भवामि । मद्भरण मसम्भारिना भारेण फणीश्वर अनन्त सादति
ताम्यति । तस्य फणीश्वरस्य भारेण शायन् शकलाभयन् निज आमन कपर
पृष्ठास्थ यस्य तस्य कमण्डेश्वरस्य आदिकूर्मस्य ता तादृगीं अवस्था धिक्
प्रिकरोमि । भारव्यसमुद्बहनान्ततरस्य अवस्था किमुन्यत इति भाव ॥ २४ ॥

भारावसीदत्फणमण्डलस्य

फणीश्वरस्योपरि दुस्स्थिताऽहम् ।

आसन्नपाताऽस्मि तदीव नद्याः

प्रवाहवेगेन विलुप्तमूला ॥ २५ ॥

भारेति ॥ भारण अवसीदत् ताम्यत् फणाना मण्डल समूह यस्य
तस्य फणीश्वरस्य शेषस्य उपरि दुस्स्थिता दु खेन स्थिता अहं नद्या प्रवाह
स्य वेगेन हेतुना विलुप्तमूला निशार्णमूलभागा तदीव तीरमिव आसन्न
प्राप्तकाल पात यस्या तादृशी आस्मि भवामि ॥

निवेदिता देव मया दशेय-
मनुक्तिदोषो मयि नोपपाद्यः ।
निवेद्यते रक्ष्यजनेन दुःखं

ततः परस्तात् प्रभवः प्रमाणम् ॥ २६ ॥

निवेदितेति ॥ हेदेव मया इय ईदृशी दशा अयस्या निवेदिता नि-
ज्ञापिता । अनुक्तया अकथनेन य दोष स मयि नोपपाद्य उपपादयितु
न शक्य । रक्ष्येण रक्षणीयेन जनेन दुःख आत्मशोक निवेद्यते निज्ञाप्यते ।
तत परस्तात् निवेदनादुपरि प्रभव प्रमाण प्रमातार दुःखापनोदोपायस्य
कर्तार इत्यर्थ ॥ ॥ २६ ॥

इत्युक्तवत्यामुचितं पृथिव्यां
चिन्ताबलेन स्तिमितो मुहूर्तम् ।
मुखानि पश्यन्नमृताशनानां
देवः प्रजानांपतिरित्युवाच ॥ २७ ॥

अथ वरित्रीयचनमुपसहरति— इतीति ॥ इति एवप्रकार उचित
योग्य यथा भवति तथा पृथिव्या उक्तवत्या कथितवत्या सत्या प्रजाना
पति देव ब्रह्मा मुहूर्त अल्पनाल चिन्ताबलेन किं कर्तव्यतानिचारशक्त्या
स्तिमित निश्चलस्सन् अमृताशनाना देवाना मुखानि पश्यन् किममी व्यय
स्यन्तीत्यभिप्रायेण अपलोकयन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण दर्शाच्च उक्तवान् ॥

नासत्यमेतद्यदवोचदुर्वी
स्वकर्मणस्साधु फलं मयाऽऽप्तम् ।

मद्वर्धिता मामवमत्य दैत्या
बलादुपघ्नन्ति जगन्ति यत्ते ॥ २८ ॥

उक्तिप्रकारमाह— नासत्यमिति ॥ उर्गे भूमिदेवी यन् अग्रेचत् यद्
उक्तवर्ता एतद्वचन असत्य न भवति सत्यमेवेत्यर्थः । स्वकर्मणः आमना
कृतस्य फल साधु मया आत् अनुभूतम् । तत् किमन्यत आह— यन्
यस्मात् कारणात् मद्वर्धिता मया वरप्रदानेन उपश्रुहिता दैत्याः मा अ-
मत्य अग्रहाय बलात्कारेण जगन्ति लोकान् उपघ्नन्ति नाशयन्ति । अतः
मम अभिमृश्यकारिताया फलमेवेति भावः ॥ ॥ २८ ॥

अतीतकार्यानुशयेन किं स्या-
दशेषविद्वज्जनगर्हितेन ।

सुरास्समुन्मूलनमाशु तेषां
कर्तुं यतद्धं जगतां हिताय ॥ २९ ॥

अतीतेति ॥ अशेषैः समस्तैः विद्वज्जनं विद्वद्वर्गैः गर्हितेन निन्दि-
तेन अतीतस्य अगसितस्य कार्यस्य अनुशयेन पश्चात्तापेन किं स्यान् किं
फल भवेत् न किमपीत्यर्थः । हेसुराः यूयं जगता लोकानां हिताय हितं
कर्तुं तेषां दैत्यानां समुन्मूलनं मूलच्छेद आशु कर्तुं यतश्च प्रयत्नं कुरुत ।
भगद्विं प्रयत्ने कृते तेषां स्थित्येवेत्यभिप्रायः ॥ ॥ २९ ॥

सद्यस्समुत्तिष्ठत चिन्तयाऽलं
चिन्ता हि कार्यप्रतिबन्धहेतुः ।

यामः पृथिव्यासह तत्र यव
नारायणो दानवकाञ्छरात्रिः ॥ ३० ॥

सद्य इति ॥ यूय सद्य इदानीमेव समुत्तिष्ठन् उत्थान कुरुत। चिन्तया
चिन्तया प्रयोजन नास्तीत्यर्थः । चिन्ता कार्यस्य कर्तव्यस्य वस्तुन प्रति
।स्य प्रयूहस्य हेतु कारणम् । हि यस्मात् दानवानां दैत्यानां काल
। मरणदिननूपुरात्रि मरणहेतुरित्यर्थः । नारायण यत्र यस्मिन् प्रदेशे
नीति शेषः । तत्र तास्मिन् प्रदेशे पृथिव्या भूम्या सह याम गच्छाम ।
गव्या सह यानतु तस्या एव इदानीं कार्यप्रसिद्ध्यावश्यकत्वात् ॥ ३० ॥

अस्तेवमित्यादरपूर्वमेव

सस्वीकृतोक्तिस्सुरसिद्धसङ्घैः ।

सरोजजन्मा सह तैः प्रतस्थे

विहायसा विश्वपतेस्सकाशम् ॥ ३१ ॥

अस्त्विति ॥ एवमस्तु यथा भवतोक्तं तथा भवतु इत्यादरपूर्वमेव
रक्षतादरमेव सुरसिद्धानां सङ्घे स्वीकृता अङ्गीकृता उक्ति उच्यते यस्य
। तादृशं सरोजजन्मा ब्रह्मा ते सङ्घैस्सह विहायसा गगनमार्गेण विश्वपते
। ऋणो सकाशं समीपं प्रतस्थे प्रस्थितवान् ॥ ३१ ॥

एलापरिष्वङ्गलसत्तमालं

वेलाधिरूढस्खलद्रुमिमालम् ।

ददर्श धाता मनसोऽनुकूलं

पयःपयोधेरचिरेण कूलम् ॥ ३२ ॥

एलेति ॥ धाता ब्रह्मा अचिरं क्षणेन एलानां एलाल्लानां परिष्व
ङ्गेण आश्लेषेण लसन्तः शोभमानाः तापेऽब्रुवन् यत्र । वेलायां तटप्रदेशे अ
धिरूढा स्खलन्त्यथ रुमिमाला तरङ्गपङ्क्तयः यत्र । तादृशं मनसोऽनुकूलं
मनोरथस्य सदृशम् । यथा मनसा कल्पितं तथैवेत्यर्थः । पयःपयोधे क्षारा
। न्ये कूलं रोधस्थलं ददर्श दृष्टवान् ॥ ३२ ॥

ददर्श च क्षीरमयं समुद्रं
 कैलासशृङ्गोन्नतफेनकूटम् ।
 पुण्यं पयःकेळिसमुत्सुकानां
 श्रियस्सखीनामवगाहनेन ॥ ३३ ॥

ददर्शेति ॥ कैलासशृङ्गाणीव उन्नताः उचुङ्गाः फेनकूटाः डिण्डी-
 रपिण्डा यस्मिन् । पयःकेळि जलक्रीडा । तत्र समुत्सुकानां सप्रद्वानां
 श्रियः लक्ष्म्यां सखीनां वयस्यानां अवगाहनेन अवमज्जनेन हेतुना पुण्यं
 सुकृतकारि क्षीरमयं दुग्धस्वरूपं समुद्रं ददर्श च दृष्ट्वाश्च । स इति कर्ताऽ-
 नुपज्यते ॥ ॥ ३३ ॥

आनन्दयामास दिवौकसस्ता-
 नाघ्रातशेषो मुनिमण्डलेन ।
 प्रकामपुण्यः पवनोपनीतो
 वैकुण्ठवक्षस्तुलसीसुगन्धः ॥ ३४ ॥

आनन्देति ॥ मुनिमण्डलेन नारदादिभक्तजनसमूहेन आघ्रातस्य घ्रा-
 णेन्द्रियानुभूतस्य शेषः । अनेन अपरिमितं न व्यज्यते । प्रकाम अतिश-
 येन पुण्यः पुण्यहेतुः । पवनेन वायुना उपनीतः समीपं प्रापितः वैकुण्ठस्य
 गिण्णोः वक्षस्तुलसीः उरस्थितायाम्तुलसीस्तम्बः सुगन्धः सौरभ्यं तान् तथा
 तत्रागतान् दिवौकसः देवान् आनन्दयामास आह्लादयाच्चकार । अहो महा-
 भागधेयाः खल्वर्मा इति कवेरभिप्रायः ॥ ॥ ३४ ॥

गन्धानुसारेण विसृष्टनेत्रै-
 र्हिरण्यगर्मप्रमुखैरमर्त्यैः ।

नवार्ककल्पं ददृशे मुरारे-

वैक्षस्थलीकौस्तुभरत्नधाम ॥ ३५ ॥

गन्धेति ॥ गन्धानुसारेण सौरभमनुसृत्य त्रिसष्टेनेत्रे प्रेरितलोचने
हिरण्यगर्भप्रमुखं ब्रह्मादिभिः अमर्त्यं देवैः नवार्ककल्पं तालमूर्यसदृशं मुरा-
रे विष्णोः वैक्षस्थल्या यकांस्तुभरत्नं तस्य धाम ददृशे दृष्टम् ॥ ३५ ॥

अपह्नुताशेषमनोविकारं

दिविस्पृशा तूर्यस्वेण मिश्रम् ।

आकर्ण्य वैकुण्ठविलासिनीनां

गीतध्वनिं हर्षमयासिपुस्ते ॥ ३६ ॥

अपह्नुतेति ॥ ते अमर्त्या अपह्नुत तिरोहितं अशेषं सर्वं मनोवि-

कारं चित्ताविकृतिं येन तादृशं दिविस्पृशा स्वगलोजस्पर्शिना तूर्याणां वा
धविशेषाणां स्वेण शब्देन मिश्रं मम्मिलितं वैकुण्ठे विष्णुलोके वा विला-
सिन्य मुन्दय तासां गीतध्वनिं गानध्वनिं आकर्ण्य श्रुत्वा हर्षं अयासिपु-
प्राप्ता ॥ ३६ ॥

आमक्तिमालक्ष्य विनीतवेपाः

स्वमोळिविन्यस्तकरास्सुरास्ते ।

आलोकयामासुरशेषनाथं

सविग्रहं पुण्यमिव प्रजानाम् ॥ ३७ ॥

आमक्तिर्मिति ॥ ते मुरा असाक्तं मामाध्यम् । विष्णोरिति शेषः ।

अलक्ष्य शून्या विनीतवरा विन्योचितादृतयः स्वमोळिषु निजमन्त्रेषु
विन्यमन्त्ररा निश्चितमुच्छ्रितगणपः । इदमेव हि विनीतवेषम् । अतः
पतन्त्रं भुवनदम् आलोकयामासु ददृशुः । प्रजानां जगद्गर्भमनानां मणि-

ग्रहं सशरीर पुण्यमिवेति । पुण्यस्य शरीरयोगामवेऽपि तथात्वेन सम्भाव-
नादत्रोत्प्रेक्षा ॥ ३७ ॥

प्रवृद्धहेमाभरणप्रकाशं

तमालनीलं जलधौ शयानम् ।

तटिलताढ्यं पयसोऽतिपाना-

दनीशमुद्रन्तुमिवाम्बुवाहम् ॥ ३८ ॥

इतोऽष्टभिश्छेकैः कल्पकन्यायेन विष्णुं वर्णयति— प्रवृद्धेति ॥
प्रवृद्धः प्रकर्षेण उद्विक्तः हेमाभरणानां स्वर्णालङ्काराणां प्रकाशः यस्मिन् ता-
दृशम् । तमालवत् तापिञ्छमिव नीलं श्यामलं जलधौ क्षीराब्धौ शया-
नम् । अत्रोपमामाह— पयसः जलस्य क्षीरस्य वा अतिपानाद्धेतोः उद्रन्तुं
उत्थाय उपरि गन्तुं अनीश असमर्थं तटिलनया विद्युलतया आढ्य भे-
ष्टम् ॥ अयञ्च हेमाभरणप्रकाशस्य प्रतिबिम्बः । अम्बुवाह मेघमिव । ता-
दृशं तं वृष्टुवुरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ ३८ ॥

तरङ्गवातेन पयःपयोधे-

रापूर्यमाणं करपाञ्चजन्यम् ।

वामेन तिर्यग्वलता सलीलं

सम्भावयन्तं मुहुरीक्षणेन ॥ ३९ ॥

तरङ्गेति ॥ पयःपयोधेः दुग्धाब्धेः तरङ्गवातेन वीचीसमीरणेन आपू-
र्यमाण आध्मायमानं करस्थितं पाञ्चजन्यं तिर्यक् तिर्यग्निं वलता सञ्चरता
वामेन ईक्षणेन मुहुः पुनःपुनः सलीलं सविलासं सम्भावयन्तं मानयन्त-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रतिक्षणं प्रेमविशेषजाभि-

स्सम्भान्नाभिः कमलासनायाः ।

पुराऽऽत्मना कल्पितमम्बुराशेः

प्रमार्जयन्तं मथनावमानम् ॥ ४० ॥

प्रतिक्षणमिति ॥ प्रतिक्षण क्षणेक्षणे प्रेमविशेषात् प्रणयातिशयात्
जाताभिः कमलासनायाः श्रियः सम्भारनाभिः सम्यगालोकनानुग्रहेः करण-
भूतैः पूर्वं आत्मना स्वेन कल्पित उपपादित अम्बुराशेः दुग्धाब्धेः मथनमेव
अवमानः अवज्ञा त प्रमार्जयन्तं प्रलोपयन्तम् । शमयन्तमित्यर्थः । पितरि
कृतः अवमानः पुत्रासम्माननेन प्रलुप्तः भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

पर्यायतः पाणिधृतं सरोजं

विन्यस्यविन्यस्य दृशोः पदव्याम् ।

निद्रां प्रबोधश्च मुहुर्नयन्तीं

पद्मासनां सस्मितमीक्षमाणम् ॥ ४१ ॥

पर्यायत इति ॥ पाणिधृत करतलस्थित सरोज दृशोः पदव्यां भर्तुर्नै-
त्रयोः मार्गे पर्यायतः क्रमेण विन्यस्य विन्यस्य पुनः पुनर्निश्चाय निद्रां मुकु-
लं भाव प्रबोध प्रबोध विनाशश्च मुहुः अनेकवार नयन्तीम् । तदृशोः चन्द्रसूर्या मक-
त्वात् पद्मस्य उन्मूलनं निमूलनश्चेति भावः । तादृशीं पद्मासना श्रिय स-
स्मित यथा तथा ईक्षमाण पश्यन्तम् ॥ ४१ ॥

स्वच्छस्वदेहप्रतिविम्बितेन

फणाश्मजालेन फणीश्वरस्य ।

भास्वत्फलस्तोमनिस्तरस्य

वहन्तमाभां वटपादपस्य ॥ ४२ ॥

स्वच्छेति ॥ स्वच्छे निर्मले स्वदेहे निजशरीरे प्रतिविम्बितेन फणी-
श्वरस्य अनन्तस्य फणाश्मजालेन फणारत्नसमूहेन हेतुना भास्वता दीन्य-

मानेन फलान्तेमेन पक्षकल्पममेहेन निरन्तरस्य पूर्णस्य वटपादपस्य न्यग्रो-
धद्रुमस्य आभा वहन्त अरुणमणिनिरुप्रतिविम्बितशरीरतया पाटलफलज-
लनिरन्तरवटपादपमादस्य भगवन् वर्णितमिति उपमालङ्कारः ॥ ४२ ॥

अजस्रमासीनरथाङ्गशङ्ख-

मतिप्रसन्नं कमलाधिवासम् ।

सन्तापविच्छेदकरं प्रजानां

हृदं महीयांसमिवाभिगम्यम् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिति ॥ अजस्र अनवरत आसीनो आसन्नमर्तिनो रथाङ्गश-
ङ्खः । सुदर्शनपाञ्चजन्यो । हृदपक्षे रथाङ्गाश्चक्राकाशङ्गाश्चासीना इति । अति-
प्रसन्न अत्यर्थप्रमादम् । अन्यत्र स्वच्छजलम् । कमलाया लक्ष्म्या अत्र
वास आस्पदम् । अन्यत्र कमलानाम् । प्रजाना जनाना मन्तापस्य दुःख-
स्य । अन्यत्र शरीरतापस्य विच्छेदकरं विनाशकरम् । अभिगम्य आभिगा-
मिरुगुणसम्पन्नम् । अन्यत्र अग्राह्यम् । महीयांस महान्त हृद अग्राजल-
स्थानमिव । तमित्यनुपङ्ग । छिन्द्रेणमालङ्कारः ॥ ४३ ॥

वक्तुमिथोराहुविचेष्टितानि

कर्णद्वयाम्यर्णमुपेयिवांसौ ।

अलब्धकालाविव भानुचन्द्रौ

रथाङ्गशङ्खौ दधतं कराभ्याम् ॥ ४४ ॥

वक्तुमिति ॥ कराभ्या रथाङ्गशङ्खौ सुदर्शनपाञ्चजन्यौ दधत धार-
यन्तम् । तत्रोत्प्रेक्षते । राहोः विचेष्टितानि स्वप्रमनरूपव्यापारान् मिथः
रहसि वक्तुं निवेदयितुं कर्णद्वयस्य अम्यर्णं समीपं उपेयिवासौ उपगतौ
राहुशिरश्छेदं खल्वयमिति तस्मै निवेदयितुं उपागतायि यर्थः । तन् कस्मात्
नोक्तवन्तावित्यत्राह— अलब्धकालौ अप्राप्तायसौ । भक्तजननिरन्तरपा-

ध्वजादलब्धरहस्काप्रिति भाव । तादृशौ मानुचन्द्रौ सूर्याचन्द्रममाशिव । ते-
जोमयत्वाच्चक्रस्य सूर्यसादृश्यम् । वायव्याच्छङ्खस्य चन्द्रसादृश्यम् । कर्णा-
म्यर्णायस्थान चोत्प्रेक्षाहेतुरित्यगन्तव्यम् ॥ ४४ ॥

द्वारस्थसेनापतिचोदितेन
निवारिताः कंचुकिमण्डलेन ।

सुराः प्रमोदस्खलितैर्वचोभिः
स्थितैव ते व्योमनि तुष्टुबुस्तम् ॥ ४५ ॥

द्वारेति ॥ द्वारस्थेन सेनापतिना चोदितेन नियुक्तेन कंचुकिमण्ड-
लेन त्रेत्रिममूहेन निवारिता रङ्गप्रवेगा ते सुरा व्योमन्येव आकाश एव
स्थित्या प्रमोदेन हर्षेण हेतुना स्खलिते भ्रष्टस्थानवर्णस्यरे वचोभि वा-
ग्भि न तथार्णनम्बख्य तुष्टुबु स्तुतयन्त ॥ ४५ ॥

नमः परस्मै पुरुषाय तुभ्यं
गिरान्धियामप्यपथि स्थिताय ।
अस्मान् पुनस्तातुमुदग्रमोहान्
कृपावलात् कल्पितविग्रहाय ॥ ४६ ॥

भागीरथी पादकुशेशयात्ते
विनिर्गता विश्वमिदं पुनीते ।

कस्त्वां पुनर्भावयतो जनस्य
शुद्धिं परिच्छेत्तुमलं मनीषी ॥ ४७ ॥

भागारथाति ॥ भागीरथा गङ्गा ते तव पादकुशेशयात् पादाब्जात्
विनिर्गता विगच्छिता सती इदं विश्वं लोकं पुनीते पवित्रयति । त्वा भाव
यत भजत जनस्य शुद्धिं पानता परिच्छेत्तु इयदितिपरिमातु कं पुन
मनीषा विद्वान् अलं पर्याप्तं । न कोऽपि शक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनन्तशक्तेरपविक्रियस्य
तिस्रस्त्रिलोकीश्वर शक्तयस्ते ।

वितन्वते स्थावरजङ्गमाना-
मुत्पादनक्षेमविलोपनानि ॥ ४८ ॥

अनन्तेति ॥ हे त्रिलोकीश्वरत्रैलोक्यनाथ अनन्ता अनन्तानां शक्ति-
ऐश्वर्यं यस्य तस्य अपविक्रियस्य विकाररहितस्य अखण्डब्रह्मण इत्यर्थः ।
ते तव तिस्रश्शक्तय रजस्सुखतमोख्याः करणशक्तयः स्थावराणां पर्वता
दितृणपर्यन्तानां जङ्गमामां ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तानां च भावानां उत्पा
दनं सृष्टिं क्षेम रक्षा विलोपनं सहारं तानि वितन्वते विस्तारयन्ति । तथा-
चोक्तं— 'रजस्सृजति भूतानि सत्तु तु परिरक्षति तमम्सहरतीमानि श्री
ण्यपीश्वरशक्तय इति ॥ ४८ ॥

कटाक्षमात्रेण भवांबुराशेः
पारं परं प्रापयितुस्त्रिलोकीम् ।

सकृन्नमस्या परमातरस्ते

यत्नानुरूपं हि फलं क्रियाणाम् ॥ ४९ ॥

कटाक्षेति ॥ त्रिलोकीं त्रैलोक्यम् । तत्रस्था नना लक्ष्यन्ते । त्रैलो-
क्ययासिन इत्यर्थः । कटाक्षमात्रेण केवलकटाक्षेणैव नत्वपरमाधनेन । भ्रा-
तुराशेः ससाराब्धे पर पार अपारकूल प्रापयितुः गमयितुः ते तत्र आतरः
तरणक्रमणोवेतनम् ॥ 'आतरन्तरपण्यस्या'दित्यमरः । पर केवल सकृत् एक-
वार नमस्या नमस्कारः । ततोऽन्यत्किमपि नेत्यर्थः । उक्तमर्थमर्थान्तरन्या-
मेन समर्थयति— क्रियाणां व्यापाराणां फल यत्नानुरूपं यत्नस्य सदृशम् ।
हीतिप्रसिद्धौ । अत्र तत्र प्रयासोऽस्य एव । अतोल्पमेव दीयत इति
भारः ॥ ४९ ॥

त्वं ज्योतिरापस्त्वमसि त्वमुर्वी

त्वं व्योम वैश्वानरसारथिस्त्वम् ।

त्वं जीववर्गः परमस्त्वमात्मा

यन्नासि किं नाम जगत्पते तत् ॥ ५० ॥

त्वमिति ॥ ज्योतिः अग्निः, आप जल, उर्वी भूः, व्योम आकाशः,
वैश्वानरमारथिः वायुः, जीववर्गः जीवावच्छिन्नशरीरसह, परम आत्मा पर-
मात्मस्वरूपः, एतत्सर्वं त्वमेवासीत्यर्थः । हे जगत्पते यन्नामि यद्वस्तु त्वं नम-
यसि तद्वस्तु किं नाम किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५० ॥

नवाभ्रवर्णं नळिनायताक्षं

पीताम्बरं हारकिरीटिनं त्वाम् ।

वयं तु सेवेमहि वीक्षमाणाः

सायुज्यमन्विच्छति कस्तुखार्थी ॥ ५१ ॥

ननेति ॥ नराभरणं नूतनप्रनच्छायम् । नल्लिनायनाक्ष पद्मविशा
लनेत्रम् । पीतवर्णं अम्बर नाम यस्य तादृशम् । हार मुक्तागुणं किरी
टश्च यस्यास्तीति हारकिरीटिनम् त्वा जय तु प्राप्तमाणा एव पश्यन्त स
न्त सेवेमहि । प्रार्थनाया लिट् । एवमेव सर्वदा प्रत्यक्षरीक्षणभाग्यभाज
भवेमेवार्थ । सुख अथयितुं गीतमस्यास्तीति सुखार्थी । कं पुमान् सायु
ज्य सहयोग सयुक्तस्य भाव सायुज्यम् परब्रह्मणि लय । तन् अन्वि
च्छति मागयति । सुखेन्दु कापि न तदेच्छेदित्यर्थ । ब्रह्मणि लानस्य
ईदृश अयन्तमनोहर भगद्वपु अजलाकपितु अदक्ष्यत्वादिति भाव ॥५१॥

अलं न निर्देष्टुमियत्तया त्वा-

मशेषनाथ श्रुतिरग्निमाऽपि ।

स एव साक्षात् क्रियसे पुनस्त्व-

महो जितं नस्सुकृतैरनल्पैः ॥ ५२ ॥

अलमिति ॥ हे अशेषनाथ अग्निमा प्रगानभूता श्रुति उपनिषद् सा
ऽपि त्वा इयत्तया ईदृग्भूत इति निर्देष्टुं निगदितुं नालं न पर्याप्ता । स एव
तादृश एव त्व पुन साक्षात् क्रियसे दृश्यसे । अस्माभिरिति शेष । अहा
न अस्माक अनल्प अपरिमितै सुकृतं पुण्यं जितं सर्वस्मादुपरि
तितम् ॥ ॥ ५२ ॥

तृणाय मत्वा निखिलानि शार्ङ्गिन्

पदानि वैधेयमनोहराणि ।

आवृत्तिश्चान्यं परमं पदं ते

वाञ्छन्ति वैराग्यधना महान्तः ॥ ५३ ॥

तृणायेति ॥ हे शार्ङ्गिन् वैराग्य सर्वत्र विराग । स एव धनं येषा
ते । महान्त महाजना । मुमुक्षु वैधेयमनोहराणि वैधेयाना मूलाणा

मनोहराणि मनोज्ञानि । 'मूर्खवैधेयबालिशा' इत्यमरः । निखिलानि समस्तानि पदानि तृणाय तृणमिति मत्वा आवृत्तिशून्यं पुनरावृत्तिरहितम् । अत एव परमं अत्युत्कृष्टं ते पदं वैकुण्ठस्यं स्थानं वाञ्छन्ति प्राप्तुमिच्छन्ति । तादृशं पदं प्राप्तानां अस्माकं सुकृतेः जितमिति किमुच्यत इति भावः ॥

इति स्तुतो देवगणेन देवो

दयानिधिर्दानवकाळराविः ।

न्यपीददुत्थाय भरावभुमे

भुजङ्गतले भुवनैकनाथः ॥ ५४ ॥

इतीति ॥ इति एवंप्रकारं देवगणेन स्तुतः दयानिधिः दानवानां काळरात्रिः भुवनानां एकनाथः देवः उत्थाय भरेण हेतुना अवभुमे नमिते भुजङ्गमये तले पर्यङ्के न्यपीदत् निरणः ॥ ॥ ५४ ॥

विष्वक्स वैकुण्ठविलासिनीनां

सलीलमान्दोळितचामराणाम् ।

निवारयन्नग्रकरारविन्दैः

कोलाहलं काञ्चनकङ्कणोत्थम् ॥ ५५ ॥

विष्वगिति ॥ सः देवः विष्वक् परितः सलीलं लीलया सह आन्दोळितानि घृतानि चामराणि चालव्यननानि याभिः तादृशीनां वैकुण्ठविलासिनीनां काञ्चनकङ्कणेभ्यः कनकवलेभ्यः उत्थं उद्धतं कोलाहलं कञ्चनकञ्चन अग्रकरारविन्दैः करसरोजामैः निवारयन् निषेवयन् । इदं वचनं प्रस्तावचोक्तम् ॥ ॥ ५५ ॥

प्रसादवत्या कमलासनादीन्

सुरानशेषाननुगृह्य दृष्ट्या ।

उवाच वाचं दशनांशुपूरैः

समेधयन् दुग्धमयं पयोधिम् ॥ ५६ ॥

प्रसादयत्येति ॥ कमजसनादीन् ब्रह्मपुरस्सरान् अशेगन् सुगन् प्रसा-
दयत्या प्रसन्नया दृष्ट्या कटाक्षपतेन अनुगृह्य अनुगृह्यन् दशनांशुपूरैः दन्त-
प्रभाप्रवाहैः दुग्धमयं क्षीरस्वरूपं पयोधिं समेधयन् वर्धयन् दशनांशुदुग्ध-
योः सावर्ण्यादिति भावः । वाचं वक्ष्यमाणप्रकारं उवाच उक्तवानिति
भावः ॥ ॥ ५६ ॥

अधिज्यकोदण्डधरो निपङ्गी

सन्नाहवान् पाणिधृतैकबाणः ।

अयं समाजो भवतां द्विपद्मयो

भयं समावेदयति स्फुटं मे ॥ ५७ ॥

अधिज्येति ॥ अधिज्यकोदण्डधरः आरोपितचापधारी निपङ्गी तूर्णा-
रवान् पाणौ धृतः एकः बाणः शरः येन सः । सन्नाहवान् सन्नद्धः अयं
दृश्यमानः भवतां युष्माकं समाजः समूहः द्विपद्मयः शत्रुम्यः सकाशात् भयं
स्फुटं यथा तथा मे मह्यं निवेदयति विज्ञापयति । वाच विनैव अवगमय-
तीत्यर्थः ॥ ॥ ५७ ॥

अलं विळम्बेन दिवौकसस्त-

न्निवेद्यतामद्य कुतो भयं वः ।

अयं करो दुष्टवधोत्सुकं मे

सुदर्शनं न क्षमते निरोद्धुम् ॥ ५८ ॥

अलमिति ॥ हे दिवौकसः देवाः विळम्बेन कालक्षेपेण अलम् । अद्य
अस्मिन् काले वः युष्माकं कुतः कस्माज्जनात् भयं जातमिति शेषः । तत्

निवेद्यता विज्ञाप्यताम् । निवेदनमात्रमेवात्र कालक्षेप इति भावः । अयं मे
करं दुष्टानां वधे उत्सुक उद्युक्त सुदर्शन चक्र निरोद्धुं वारायेतु न क्षमते ।
न शक्नोति । शत्रुशब्दश्रवणात् पूर्वमेवेदं प्रवर्तत इति भावः ॥ ॥ ५८ ॥

इत्थूचिवांसं परमं पुमांसं
नत्वा शिरोभिर्बहुशस्सुरास्ते ।

आरूढहर्षातिशयास्स्वमर्थ-
मोरेभिरे वक्तुमशेषमेव ॥ ५९ ॥

इतीति ॥ ते सुरा इत्थूचिवास एव उक्तवन्तः परम पुमांसं बहुश
पुन पुन शिरोभि नत्वा आरूढहर्षातिशया वर्धितप्रमोदप्रकर्षासन्त स्व-
मर्थ आत्मकार्यं अशेषमेव सर्वमेव वक्तुं निवेदयितुं ओरेभिरे प्रवृत्ताः ॥ ५९ ॥

निवार्य सर्वानपि वक्तुकामान्
सेनापतिस्तानमरान् करेण ।

सविभ्रमप्रेरितया पुरस्थं

दृष्ट्या सरोजासनमाजुहाव ॥ ६० ॥

निवार्येति ॥ सेनापति निष्कसेन सर्वानपि क्रमेण वक्तुकामान्
पिवक्षमाणान् तान् तत्रागतान् अमरान् करेण करसङ्गया निवार्य निषिष्य
सर्वे सहोदया अस्पृष्टतादोषस्त्यादित्याशयेन पुरस्थं पुरोभागवर्तिन सरो-
जासनं ब्रह्माणं सविभ्रमं सविहासं यथा तथा प्रेरितया प्रवर्तितया दृष्ट्या
दृक्सङ्गया आजुहाव आनीतयान् । अस्मिन् वक्तुं प्रवृत्ते सति अपरे स्वयं
मेव निशमयेयुरिति भावः ॥ ॥ ६० ॥

अथागतस्तेन करे गृहीत्वा

नीतः प्रभोरन्तिकमञ्जयोनिः ।

वक्तुं नियुक्तस्स कृतप्रणामः

विज्ञापयामास विनीतवेषः ॥ ६१ ॥

अथेति ॥ अथ आह्वानानन्तरं आगतः सः अब्जयोनिः सरोजासनः
तेन सेनापतिना करे गृहीत्वा प्रभोः विष्णोः अन्तिकं समीपं नीतः प्रापि-
तः वक्तुं नियुक्तः प्रेरितश्च सन् विनीतवेषः विनयोच्चिनाक्रारः कृतप्रणामः
विज्ञापयामास निवेदयाञ्चकार ॥ ॥६१॥

वयं त्वया दत्तविभूतयोऽपि

मोहातिरेकादभिमन्यमानाः ।

कृच्छ्रे पुनस्त्वां शरणं व्रजन्तः

हा निस्त्रपाणां प्रथमे भवामः ॥ ६२ ॥

विज्ञापनप्रकारमाह— वयमिति ॥ त्वया भवता दत्तविभूतयः प्राति-
पादितसम्पदोऽपि वयं मोहातिरेकात् मोहस्य अतिशयाद्वेतोः अभिमन्यमा-
नाः अहकुर्वाणास्सन्तः पुनः कृच्छ्रे सङ्घट्टागमे त्वां शरणं रक्षितारं व्रजन्तः
प्राप्नुवन्तः हा कष्ट निस्त्रपाणां निर्लज्जानां प्रथमे पुरस्तराः भवामः । इदानीं
कृच्छ्रागमादेव अयमारम्भ इति तात्पर्यम् ॥ ॥६२॥

अपारदुःखार्णवपोतपात्रीं

त्वया कृपामुद्रहताऽतिगुर्वीम् ।

कृतघ्नताजन्मभुवाममीषा-

मस्माकमर्थे न किमन्वभावि ॥ ६३ ॥

अपरेति ॥ अपारस्य अन्तर्बन्धेः दुःखरूपस्य अर्णवस्य पोतपात्रीं नाव ।
तस्य तरणानुकूलत्वात् तथारूपिणीं तादृशीं अतिगुर्वीं अतिगरीयसीं क-

पा उद्धृता त्वया कृतघ्नाया उपकृतेस्मरणस्य जन्मभुजा उत्पत्तिस्था-
नाना अमीयाम् अत्र दृश्यमानाना अस्माक अर्थे प्रयोजने विषये किं ना-
न्वभारि कीदृश दुःख नानुभूतम् । ब्रह्मनुभूतमेवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

मनस्विलोकस्य विगर्हणीये
प्रतिग्रहे वर्जयता जुगुप्साम् ।

पुरा पुरस्ताद्बलिदानवस्य
प्रसारितो नाग्रकरस्त्वया किम् ॥ ६४ ॥

मनस्वीति ॥ मनस्विन स्थिरचित्तस्य लोकस्य जनस्य विगर्हणीये
निन्दनीये प्रतिग्रहे दानस्वीकारे जुगुप्सा घृणा वर्जयता त्यजता त्वया पुरा
पूर्वं बलिदानवस्य महाबले पुरस्तात् अग्रतः अग्रकर कराम् प्रसारित-
विस्तारित न किम् । प्रसारित एवेत्यर्थः । 'तृणाद्बलुतरस्तूल तूलादपि
च याचक । वायुना किं न नीतोऽसौ याचपिष्यति मामितो'त्यादिवचनात्
अतिगर्हणीय अर्भित्वमिति भावः ॥ ६४ ॥

दैत्याधिराजेन हिरण्यनाम्ना
पर्याकुलं त्रातुमशेषलोकम् ।

इदं तु दिव्यं परिहृत्य रूपं
न त्वं किमासीर्नरतिर्यगात्मा ॥ ६५ ॥

अस्तु याज्ञालाघव, ततोऽपि विषम विरुतमेपस्वीकार इत्याह—
दैत्येति ॥ हिरण्यनाम्ना हिरण्यरुशिपुना दैत्यानामधिराजेन चक्रनर्तिना हे-
तुना पर्याकुल त्रिश अशेषलोक समस्तजगत् त्रातुं रक्षितु इद एव दृश्य-
मानं दिव्य अमानुष अखिलजनमनोभिराममित्यभिप्रायः । त्रिशब्दो विशेष-
पद्योतकः । रूप सकलत्रिश परिहृत्य त्यक्त्वा त्वं नरतिर्यगात्मा नृसिंह-
रूप किं नासा । यद्यपि मिश्ररूपताऽतदुद्ग्रहः । तथाऽपि साऽङ्गाकृताऽ-

वक्तुं नियुक्तस्सकृतप्रणामः

विज्ञापयामास विनीतवेषः ॥ ६१ ॥

अथेति ॥ अथ आह्वानानन्तर आगतः सः अब्जयोनिः सरोजासनः
तेन सेनापतिना करे गृहीत्वा प्रभोः विष्णोः अन्तिकं समीपं नीतः प्रापि-
तः वक्तुं नियुक्तः प्रेरितश्च सन् विनीतवेषः विनयोन्निताकारः कृतप्रणामः
विज्ञापयामास निवेदयाञ्चकार ॥ ॥६१॥

वयं त्वया दत्तविभूतयोऽपि

मोहातिरेकादभिमन्यमानाः ।

कृच्छ्रे पुनस्त्वां शरणं व्रजन्तः

हा निस्त्रपाणां प्रथमे भवामः ॥ ६२ ॥

विज्ञापनप्रकारमाह— वयमिति ॥ त्वया भवता दत्तविभूतयः प्रति-
पादितसम्पदोऽपि वयं मोहातिरेकात् मोहस्य अतिशयाद्धेतोः अभिमन्यमा-
नाः अहकुर्वाणास्सन्तः पुनः कृच्छ्रे सङ्घटागमे त्वां शरणं रक्षितारं व्रजन्तः
प्राप्नुयन्तः हा कष्ट निस्त्रपाणां निर्लज्जानां प्रथमे पुरस्तराभवामः । इदानीं
कृद्भागमादेव अपमारम्भ इति तात्पर्यम् ॥ ॥ ६२ ॥

अपारदुःखार्णवपोतपार्त्रीं

त्वया कृपामुद्रहताऽतिगुर्वीम् ।

कृतघ्नताजन्मभुवाममीपा-

मस्माकमर्थे न किमन्वभावि ॥ ६३ ॥

अपरेति ॥ अपारस्य अनर्थेः दुःखरूपस्य अर्णवस्य पोतपार्त्रीं नाथं ।
तस्य तरणानुकूलत्वात् तथास्त्रीपणं तादृशं जीतगुर्वीं जीतगणितसौ कृ-

अनुग्रहस्यैतदपि प्रभूणां

प्रायःप्रकारान्तरमाश्रितेषु ॥ ६८ ॥

विश्वमिति ॥ हे नाथ विश्व सर्व विदन् जानन्नपि अविदन् अजा-
नेन्नैव अस्मान् भयहेतु भीतिकारण त्व अनुयुङ्क्षे पृच्छसि । 'दुह्याच्'इत्या-
दिना पृच्छेत्तर्यग्रहणात् द्विकर्मकत्वम् । कथामिदं अद्भवत् भवान् नैदमि-
त्याह— एतदपि एवविधे प्रश्नवाक्यमपि प्रायः प्रभूणा आश्रितेषु निप-
ये अनुग्रहस्य प्रकारान्तर अन्यप्रकार । अतोऽयमनुग्रह एवेत्यर्थ ॥ ६८ ॥

तपोभिरुग्रैर्भगवन् सुराणा-

मवच्छभावं दनुजाः प्रपन्नाः ।

पाताळमुर्वीञ्च विजित्य दर्पा-

दुपक्रमन्ते दिवमद्य जेतुम् ॥ ६९ ॥

तपोभिरिति ॥ हे भगवन् दनुजा उग्रैः घोरैः तपोभिः सुराणा दे-
वानां अवच्छयन् प्रपन्नास्तन्त पाताळ उर्वीञ्च विजित्य विशेषेण जित्वा द-
र्पाद् अवलेपाद्वेतो अद्य अस्मिन् काले दिवः स्वर्गलोक जेतु उपक्रमन्ते प्रा-
रमन्ते ॥ ६९ ॥

न जातु शून्यः कुलिशेन पाणि-

र्वक्षो न मुक्तं मणिकङ्कटेन ।

शक्रस्य दैत्यागतिशङ्किनोऽस्य

नासज्जितस्तिष्ठति वारणेन्द्रः ॥ ७० ॥

नेति ॥ दैत्याना आगतिं आगमनं शङ्कितुं शीलमस्येति तथाभूतस्य
शक्रस्य इन्द्रस्य पाणि जातु कदाचिदपि कुलिशेन वज्रेण शून्यं निरहितं
न भवति । वज्र उरस्स्थः मणिमयेन कङ्कटेन वर्मगा न मुक्तः नो गिह्यतम् ।

स्माकमर्थ इति महान् प्रयासः कृत इत्याशयः ॥

॥ ६६ ॥

स्वविक्रमाक्रान्तसुरासुरस्य

रक्षःपतेर्निग्रहणादरेण ।

भूत्वा सुतः पङ्क्तिरथस्य राज्ञः

तां तामवस्थां न किमन्वभूस्त्वम् ॥ ६६ ॥

स्वेति ॥ स्वविक्रमेण आत्मपराक्रमेण आक्रान्ताः अभिभूताः सुरा-
आसुराश्च येन तस्य रक्षःपतेः रावणस्य निग्रहणे निघने आदरेण तात्पर्येण
हेतुना पङ्क्तिरथस्य राज्ञः दशरथस्य नरेन्द्रस्य सुतः श्रीरामभद्रः भूत्वा त्वं
तां तां सीताविरहवालिवधसमुद्रबन्धादिकां अपरिमितां अवस्थां न किमन्व-
भूः । अन्वभूरेवेत्यर्थः ॥

॥ ६६ ॥

अनेकधा पालयितारमेवं

संप्रत्यपि त्वां शरणं प्रपन्नाः ।

सन्तापहारी ननु चातकानां

भूयोऽपि भूयोऽपि पयोद एव ॥ ६७ ॥

किं बहुनेत्याह— अनेकधेति ॥ एवं उक्तप्रकारेण अनेकधा बहु-
धा पालयितारं त्रातारं त्वां सम्प्रत्यपि इदानीमपि शरणं प्रपन्नाः रक्षितारं
मत्वा गता वयमिति शेषः । चातकानां स्तोककपक्षिणां भूयोऽपि भूयोऽपि
पुनःपुनरपि सन्तापहारी पिपासादुःखलोपी पयोदःमेव एव नान्यः । नन्वि-
ति प्रश्ने । एवमेव न किं जानासि । अतोऽन्यः कोऽप्याश्रयणीयः नास्तीति
भावः ॥

॥ ६७ ॥

विश्वं विदन्नप्यविदन्निव त्वं

नाथानुयुद्क्षे भयहेतुमस्मान् ।

प्रवीरनिर्भर्त्सितकान्दिशीका

स्थातुं न जानाति पुरीसुराणाम् ॥७३॥

धनुर्धरेति ॥ सुराणां पुरी अमरावती धनुर्धरे धानुष्के अव्यासिता-
नि अधिष्ठितानि वप्रशीर्षाणि प्राकाराणां यस्याः । द्वापालने द्वाररक्षणे
व्यग्रा व्यापृता समस्ता निश्शेषाः योधा योद्धार यस्या । प्रवीरैः महानी-
रैः निर्भर्त्सिताः परिहसिताः कान्दिशीका भयपलायिता ॥ 'कान्दिशीको
भयद्रुत' इत्यमरः । तादृशा जना यस्या ॥ तथा सत्यपि स्थातुं न जानाति
नोपायं पश्यति ॥ अस्यार्थस्य सिद्धये पुरीशब्देन तद्वासिनो जना लक्ष्यन्ते ।
धनुर्धरेत्यादिनिशेषणनिशिष्टाया पुर्या स्थित जन इति यावत् ॥ ७३ ॥

हाहेति विक्रोशदनाथमेत-

द्विश्वं जगत्पीडयतः प्रकामम् ।

त्वया विनाऽन्यस्त्रिषु विष्टपेषु

न कर्तुमीष्टे नरकस्य भङ्गम् ॥ ७४ ॥

हेति ॥ अनाथ रक्षितृरहित अत एव हाहेति विक्रोशत् आक्रन्दत्
एतत् विश्वं सर्वं जगत् लोकं प्रकाम अत्यर्थं पीडयत व्यययतः नरकस्य
नरकासुरस्य भङ्गं नात्र कर्तुं त्रिषु विष्टपेषु भुवनत्रये त्वया विना भवन्त
वर्जयित्वा अन्यं जनं नेष्टुं न शक्नोति ॥ ७४ ॥

प्रलंबकेशिप्रमुखास्तथाऽन्ये

परस्महस्रं परियन्ति दैत्याः ।

निर्घातकल्पैर्निजसिंहनादै-

र्विदारयन्तो वियदाह्वेषु ॥ ७५ ॥

प्रलम्बेति ॥ प्रलम्बकेशिप्रमुखा तदाद्या परस्महस्रं सहस्राधिकम्-

वारणेन्द्रः ऐरावतः आसजितः सन्नद्धाकृतः न तिष्ठति । शृङ्खलाकुयादिप-
रिहीनो न तिष्ठतात्यर्थः ॥ ७० ॥

दण्डं यमात्पाशमपामधीशा-

दूदां कुवेरात्कुलिशं मघोनः ।

आदातुकामः प्रहिणोति दूतान्

कंसस्वदोर्विक्रमनिर्जिताशः ॥ ७१ ॥

सामान्येनोक्त्वा विशिष्य विज्ञापयति— दण्डमिति ॥ स्वल्प दोर्वि-
क्रमेण मुञ्जप्रतापेन निर्जिताः अतितरां अभिभूता आशा दिशः येन । ता-
दृशः कंसः यमात् दण्डं, अपामधीशात् वरुणात् पानं, कुबैरान् घनद्रात्
गदां, मघोनः इन्द्रात् कुलिशच, इत्येतानि आदातुकामः आहर्तुमिच्छन् दू-
तान् प्रहिणोति प्रचोदयति । मया सह योद्धुं असमर्थानां आयुधेन किं
प्रयोजनमित्यभिप्रायेणेति भावः ॥ ७१ ॥

रणे विनिर्जित्य बलं सुराणां

पराक्रमेणाप्रतिमेन वीरः ।

भोजेश्वरः क्रीडति सावरोधो

मूलेषु सम्प्रत्यमरुदुमाणाम् ॥ ७२ ॥

रण इति ॥ वीरः उत्साहशाली भोजेश्वरः कंसः रणे पुढे सुराणां
बलं सैन्यं अप्रतिमेन अतुल्येन पराक्रमेण विनिर्जित्य अभिभूय सम्प्राति
इदानीं सावरोधस्सन् अमरुदुमाणां पारिजातादीनां मूलेषु अवोधादिकामु
क्रीडति विहरति ॥ ७२ ॥

धनुर्धराध्यासितवप्रशीर्षा

द्वाःपालनव्यग्रसमग्रयोधा ।

विधिव्यरंसीद्विहितप्रणामः

स चापि गंभीरमुवाच देवः ॥ ७८ ॥

तदिति ॥ तस्मात् कारणात् अस्मदीय अस्मत्सम्बन्धि एतत् आवे-
दन विज्ञापन श्रुत्वा आकर्ण्य प्रभु स्वामी प्रमाण प्रमातृभूत । आकर्णन
स्य प्रमातृभावस्य च एककर्तृत्वात् अत्र उक्तौ न दोषः । इत्येवप्रकार
उदीर्य उक्त्वा विहितप्रणाम कृताञ्जलिस्सन् विधिं ब्रह्मा व्यरंसीत् विरत
वचनोऽभूत् । स देव महाविष्णुरपि च गम्भीर पुष्कलार्थं यथा तथा
उवाच उक्तवान् ॥ ७८ ॥

अलं विषादेन दिवौकसो वः

समीहितं हस्तगतं मनुष्यम् ।

व्रतं हि मे केवलमेतदेव-

संरक्षणं यच्छरणागतानाम् ॥ ७९ ॥

अलमिति ॥ हे दिवौकस देवा विषादेन दुःखेन अल इत पर न
विषादः कार्य इत्यर्थः । न युष्माकं समीहितं शत्रुनिप्रहामित्वाप हस्तगत
करस्य सिद्धमेवेत्यर्थः । मनुष्य अभोधत । शरणागतानां रक्षानिमित्तमा-
गतानां जनानां संरक्षणं सम्यक् पालनमिति यत् केवल एतदेव मे व्रत
दीक्षापरिग्रहः । हि यस्मादर्थं तस्मात् उक्तमल विषादेनेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

मामर्थयन्ते वसुदेवपत्न्यौ

पत्नीच नन्दस्य सुतं गुणाढ्यम् ।

अंशद्वयेन व्रतकर्षिताङ्गीः

तिस्रोऽपि ताः पुत्रवतीर्विधास्ये ॥ ८० ॥

यच्च प्रयोजनमस्तीयाह— मामिति ॥ वसुदेवस्य आनकदुन्दु

ख्या । 'परश्शतादीनामुपसख्यान'मिति सिद्धाऽयं शब्दः । तथा अन्ये
तद्व्यतिरिक्ताश्च दैत्या निर्घातकत्वे स्तानितसदृशौ निजे आत्मीये सिल-
नादे वियत् आकाश विदारयन्त भिन्दन्त आहवेषु युद्धेषु परियन्ति प-
रितो गच्छन्ति । युद्धाय सर्गतस्तत्स्वरन्तीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

षट्सूनवस्सन्ति हिरण्यनाम्नो

दैत्यस्य पाताळतलाधिवासैः ।

तैर्नः क्रियन्ते दुरितानि यानि

वक्तुं न शक्यानि मुकुन्द तानि ॥ ७६ ॥

षडिति ॥ हिरण्यनाम्नः दैत्यस्य दानवस्य सूनवः पुत्राण्यदस्सन्ति ।
पाताळतले अधिवासः येषां तैः हिरण्यसूनुभिः न अस्माकं सम्बन्धे या-
नि दुरितानि दुष्प्रेष्टितानि क्रियन्ते हे मुकुन्द, तानि वक्तुं ईदृशानीति निवे-
दयितुं न शक्यानि शक्यानि न भवन्ति ॥ ७६ ॥

तेषां महीध्रप्रतिमाकृतीनां

भारं महीसोऽमुमसावशक्ता ।

अस्मान् पुरस्कृत्य भवत्सकाशं

प्राप्ता निजक्लेशनिवेदनाय ॥ ७७ ॥

तेषामिति ॥ महीध्रप्रतिमा पर्वततुल्या आकृतयः शरीरसंस्थानानि
येषां तेषां इह प्रस्तुतानां भारं सोऽमुं अशक्ता असमर्था असौ मही भूमि-
देवी निजक्लेशस्य आत्मदुःखस्य निवेदनाय तुम्यं विज्ञापयितुं अस्मान् पुर-
स्कृत्य अग्रे कुर्वाणा स्त्रीत्वेन स्वयं आगन्तुं अशक्यत्वादिति भावः । भव-
त्सकाशं भवतस्समीपं प्राप्ता आगता ॥ ७७ ॥

तदेतदवेदनमस्मदीयं

श्रुत्वा प्रमाणं प्रभुरित्युदीर्य ।

णैः अपाकारिष्ये समुद्धृत्य दूरीकरिष्ये । शल्योद्धरणसाधनत्वाभिप्रायेण शरै-
रित्युक्तम् । शरैश्चावू निहन्मि इति यावत् ॥ ८२ ॥

इति तममरलोकं सान्त्वयित्वा स देवः
सपदि नवघनाभः पद्मनाभस्तिरोभूत् ।
स च विहितनमस्यस्तस्य वाचं प्रशंसन्
निजपदमभिपेदे हर्षपर्याकुलात्मा ॥ ८३ ॥

इति सुकुमारकृतौ कृष्णविलासकाव्ये

॥ प्रथमस्तर्गः ॥

इतीति ॥ इति एव प्रकारं तं तथा तत्रागतं अमरलोकं देवसमूहं
सान्त्वयित्वा सामोपायेन आवर्ज्य नवघनस्य नूतनमेवस्येव आभा यस्य ता-
दृशः पद्मनाभः देवः सपदि तिरोभूत् अन्तर्हितः । स च अमरलोकश्च हर्षे-
ण सन्तोषेण पर्याकुलात्मा त्रिशमनश्शरीरघृतिः विहितनमस्यः कृतप्रणामः
तस्य पद्मनाभस्य वाचं अलं त्रिशदेनेत्यादिप्रचनं प्रशंसन् स्तुयन् निज आ-
र्त्तीयं पदं स्वर्गलोकं अभिपेदे प्राप्तवानिति सकलं अयदातं मङ्गलम् ॥ ८३ ॥

इति रामपाणिनादभिरचिनाया विलासिन्याख्याया

श्रीकृष्णविलासव्याख्याया

॥ प्रथमस्तर्गः ॥

भे पत्न्यौ रोहिणीदेवक्यौ नन्दस्य नन्दगोपस्य पत्नी यशोदा च मा गुणा-
 द्य गुणैर्रिरिष्ट सुत पुत्र अर्थयन्ते याचन्ते । व्रतेन ममाराग्नरूपेण तपसा
 कर्शिताङ्गी विशोपितशरीरा ता तिस्रोऽपि अशद्वयेन कलाद्वितयेन पुत्र
 वती सत्पुत्रपत्न्युक्ता विधास्ये कल्पयिष्ये । विधानफलस्य कर्तृगामित्वात्
 आत्मनेपदम् । कर्तृगामित्वञ्च दुष्टनिग्रहकार्यस्य आत्मनिष्ठम् ॥ ८० ॥

इयञ्च लोकत्रितयस्य माता

मायाभिधाना मम शक्तिरग्रया ।

कार्याणि वः कान्यपि कर्तुकामा

जनिष्यते जन्मविनाशशून्या ॥ ८१ ॥

इयमिति ॥ लोकत्रितयस्य माता सवित्री मायाभिधाना मम अग्रया
 प्राधान्यभूता शक्ति इयञ्च मया सहसा दृश्यमानेत्यर्थ । जन्मविनाशाभ्यां
 जननमरणाभ्यां शून्या रहिताऽपीत्यर्थात् । वः युष्माक कान्यपि इदानीं अ-
 निर्देश्यानि फलेन ज्ञातव्यानीति भाव । कार्याणि प्रयोजनानि कर्तुं उप-
 पादयितुं उर्व्या भुवि जनिष्यते प्रादुर्भविष्यति ॥ ८१ ॥

तद्गच्छत स्वर्गमपेतखेदाः

न कालहानिः परिशङ्कनीया ।

अनेन शार्ङ्गेण शपे शरैर्वः

सद्यो मनश्शल्यमपाकरिष्ये ॥ ८२ ॥

तदिति ॥ तत् तस्माद्धेतो अपेतखेदा त्यक्तशोकास्सन्त यूय स्वर्ग
 स्वस्थान गच्छत । कालहानिः निष्प्रभ न परिशङ्कनीय । सा न भविष्य-
 तीत्यर्थ । अथ प्रतिजानीते— अनेन मत्कारस्थितेन शार्ङ्गेण धनुषाशपे श-
 पथ करोमि । वः युष्माक मनसि शल्यं दुःखं सद्यः क्षणादेव शरे बा-

वर्तिनीं अत एव चिरेण किञ्चित् कालविच्छेदेन प्रपतेनेत्यर्थः । अजानात्
विदितवान् । पल्लवमभ्यादिलताधर्मणा अत्रापि सादृश्येन सम्भावितत्वा-
दिति भावः ॥

॥ २ ॥

सा सन्नताङ्गी नियमावसाने
ज्येष्ठाय तस्मै विदधे नमस्याम् ।

स चाशिषा तामनुगृह्य सार्धं

भोजेश्वरो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

सेति ॥ सन्नताङ्गी सुदती सा देवकी नियमस्य अवसाने समाप्तौ
ज्येष्ठाय अप्रजाय तस्मै कसाय नमस्या नमस्कृतिं विदधे कृतवती । सः
कसश्च सार्धं आचारवतीं ता आशिषाऽनुगृह्य भोजानामीश्वरः अनेन अ-
न्यापेक्षस्वेच्छाभिधानत्वं दर्शितम् । इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं बभाषे भाषितवान् ॥

अद्यापि बालाऽसि सुताननेकान्
प्रसोष्यसे किं व्रतयातनाभिः ।

पश्याधुना पल्लवसूतिकाले

किं कल्पते चूतलता फलाय ॥ ४ ॥

अद्यापि ॥ अद्यापि इदानीमपि तु बालाऽसि बाल्यं नातिवर्तसे ।
अतोऽनेकान् बहून् सुतान् प्रसोष्यसे जनयिष्यसि । व्रतरूपाभिः यातना-
भिः वेदनाभिः किं प्रयोजनं पश्य जानीहि । अधुना चूतलता पल्लवानां
सूते उद्गतस्य काले फलाय फलमुद्गावपितुं किं कल्पते किमर्हति । तत्र
न समर्था भवतीत्यर्थः ॥

॥ ४ ॥

कृशाऽसि कामं विरम प्रयासा-

न्मनोभिरामानुपभुङ्क्ष्व भोगान् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

अथैकदा पुत्रफलानि सम्यक्
व्रतानि बाह्योपवने चरन्तीम् ।
रथेन कंसो वसुदेवयुक्तः
स्वसारमालोकयितुं जगाम ॥ १ ॥

अथ भगवत्प्रतिज्ञात अर्थ अवतारयितु अस्य अधिकरणभूत प्रक
रण उपन्यस्यति— अथेत्यादिना ॥ अथ अमरान् प्रति भगवत्प्रसादस्या
नन्तर एकदा एकस्मिन् दिने वसुदेवेन युक्त सहित कस पुत्रफलानि
पुत्रजनन फल प्रयोजन येषा तादृशानि व्रतानि नियमान् बाह्योपवने बा
ह्योद्याने सम्यक् साधु चरन्तीं समनुतिष्ठन्तीम् । चरतिरत्नानुष्ठाने वर्तते ।
स्वसार देवकीं आलोकयितु द्रष्टु रथेन साधनेन जगाम गतवान् ॥ १ ॥

स्फुरत्प्रभापल्लविताङ्गन्यष्टिं
कथञ्चिदूढस्तनमञ्जरीकाम् ।
तत्राळकैष्पद्पदिनीमजाना-
त्स तां लतामध्यगतां चिरेण ॥ २ ॥

स्फुरादिति ॥ स कस तत्र बाह्योपवने स्फुरन्त्या प्रकाशमानया
प्रभया कान्त्या पल्लविता सजातपल्लवा अङ्गन्यष्टि प्रशस्तशरीर यस्या । कथ
ञ्चित् प्रयत्नेन धृतो उद्धो स्तनावेव मञ्जरी स्तवको यया तादृशीम् । अळकै-
चूर्णकुन्तळे षट् पदिनीं षट् पदवतीं ता देवकीं लताना मध्यगता मध्य

वर्तिनीं नत एव चिरेण किञ्चित् कालमिच्छन्नेन प्रयत्नेनेत्यर्थः । अजानात्
विदितवान् । पट्टमभ्यासदिल्लताधर्मणा अपि सादृश्येन सम्भाषितत्वा-
दिति भावः ॥

॥ २ ॥

सा सन्नताङ्गी नियमावसाने

ज्येष्ठाय तस्मै विदधे नमस्याम् ।

स चाशिषा तामनुगृह्य सार्ध्वी

भोजेश्वरो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

सैति ॥ सन्नताङ्गी सुदती सा देवर्का नियमस्य अवसाने समाप्ता
ज्येष्ठाय अप्रजाय तस्मै कसाय नमस्या नमस्कृतिं विदधे कृतवती । स
कसश्च सार्ध्वी आचारवतीं ता आशिषाऽनुगृह्य भोजानामीश्वरः अनेन अ-
भ्यानपेक्षस्वेच्छामिगान्त्व दर्शितमाह वक्ष्यमाण वाक्यं बभाषे भाषितवान् ॥

अद्यापि बालाऽसि सुताननेकान्

प्रसोष्यसे किं व्रतयातनाभिः ।

पश्याधुना पल्लवसूतिकाले

किं कल्पते चूतलता फलाय ॥ ४ ॥

अद्यापीति ॥ अद्यापि इदानीमपि त्वं बालाऽसि बाल्यं नातिर्यते ।
अतोऽनेकान् बहून् सुतान् प्रसोष्यसे जनयिष्यसि । व्रतरूपाभिः यातना-
भिः वेदनाभिः किं प्रयोजनं पश्य जानीहि । अधुना चूतलता पल्लवाना-
सूते उद्गतस्य काले फलाय फलमुद्गावयितुं किं कल्पते किमर्हति । तत्र
न समर्था भवतीत्यर्थः ॥

॥ ४ ॥

कृशाऽसि कामं विरम प्रयासा-

न्मनोभिरामानुपभुङ्क्ष्व भोगान् ।

अङ्गानि ते सन्नतगात्रि दुःखं

मृणाळकल्पानि कथं सहेरन् ॥ ५ ॥

कृशेति ॥ त्व काम अत्यर्थ कृशा दुर्गलाग्रसि । प्रपासात् नियम-
प्रपन्नात् गिरम निवर्तस्व । मनोभिरगमान् भोगान् सुखसाधनानि उपभुङ्क्ष्व
अनुभव । हे सन्नतगात्रि दौर्बल्यात् अवनतशरीरे मृणाळकल्पानि त्रिस-
लतामृदूनि ते अङ्गानि अपयथा दुःख नियमकेश कथं सहेरन् न सहि-
ष्यन्त इत्यर्थ ॥ ॥ ५ ॥

तामेवमुक्त्वा स तु साम्बनुज्ञां

रथं समारोप्य सहैव पत्न्या ।

प्रयातुकामः पुरमन्तरिक्षे

शुश्राव वाचं शतधारकल्पाम् ॥ ६ ॥

तामिति ॥ स कसस्तु एवप्रकार उक्त्वा साम्बनुज्ञां सानुवादा तां
देवकीं पत्न्या भर्ता सहैव रथं समारोप्य पुरं राजधानीं प्रति प्रयातुकाम-
गन्तुमिच्छन् अन्तरिक्षे व्योम्नि शतधारकल्पां प्रायेण वज्रतुल्यां वाचं शु-
श्राव श्रुतवान् ॥ ॥ ६ ॥

त्वदन्तिकस्था सहजाशमीयं

प्रसोष्यते पुत्रमयं कृशानुम् ।

मरुत्समिद्धस्स तु दुर्निवारः

त्वां भस्मसात्कंसं करिष्यतीति ॥ ७ ॥

तामेव वाचमाह— त्वदिति ॥ हे कस त्वदन्तिकस्था तव समीप-
स्थितेय सहजा सहजैव शमी वह्निद्रुम शमीवृक्षाद्वि कृशानुरूपयत इति
प्रसिद्ध्या शमीत्वारोपणम् । पुत्रमयं पुत्रस्वरूपं कृशानुं अग्निं प्रसोष्यते

जनयिष्यति । दुर्निवारः निवारयितुमशक्यः सः कृशानुस्तु मरुता वायुना
 दैवेन वा समिद्धः वर्धितस्सन् त्वां भस्मसान्कारिष्यति कात्क्षर्येण भस्मसान्ने-
 थतीत्येवं शुश्रवेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

निशम्य तद्रूतवचो निकामं
 कंसस्स रोपागमदुर्निरीक्ष्यः ।

कृपां परित्यज्य कृपाणपाणिः

स्वसुर्वधाय स्वयमुद्यतोऽभूत् ॥ ८ ॥

निशम्येति ॥ सः कसः तद्रूतवचोऽशीरवचनं निशम्य निकाम अ-
 त्यर्थं रोपागमेन कोर्षप्राप्त्या दुर्निरीक्ष्यः दुःखदृश्यस्सन् कृपां दया परित्यज्य
 कृपाणपाणिः खड्गपाणिः स्वयं आत्मनैव स्वसु भगिन्याः वधाय निग्रहाय
 उद्यतः उद्युक्तोऽभूत् ॥ ८ ॥

नृशंसकृत्ये नितरां प्रवृत्त-

मुदग्रकोपस्फुरिताधरोष्ठम् ।

प्रसादयन्नानकदुन्दुभिस्त-

मुवाच धीमानुपपत्तियुक्तम् ॥ ९ ॥

नृशंसेति ॥ धीमान् बुद्धिमान् आनकदुन्दुभिः वसुदेवः नृशंसकृत्ये
 पापकर्मणि नितरां अधिकं प्रवृत्त उद्युक्त उदग्रेण प्रवृद्धेन कोपेन हेतुना
 स्फुरितो कम्पितो अधरोष्ठौ यस्य त कस प्रसादयन् प्रसादयितुं व्यवस्यन्
 उपपत्त्या युक्त्या युक्तं यथा भवति तथा उवाच उक्तवान् ॥ ९ ॥

अलं तवानेन वधोद्यमेन

त्वया विधेयो नृपते विमर्शः ।

किमेव नाश्रावि विचारशून्यं

व्रजन्त्यनर्था इति साधुवादः ॥ १० ॥

अलमिति ॥ हे नृपते त्व अनेन अत्र दृश्यमानेन वशोद्यमेन निम्न-
होत्साहेन अल कृत्तम् । त्वया विमर्शः विचारः विधेयः कर्तव्यः । विचारशू-
न्यं अविवेकिन अनर्थाः आपदः व्रजन्तीति साधूनां सज्जनानां वादः ।
तथा च— 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पद'मिति । एषः
नाश्रावि किं न श्रुतः किम् ॥ ॥ १० ॥

भयेन युद्धेषु पुरन्दरादीन्

सुरान् पराचस्त्रपया विमुञ्चन् ।

महीश्वर स्त्रीवधपातकेऽस्मिन्

कथं तवोपक्रमते कृपाणः ॥ ११ ॥

भयेनेति ॥ हे महीश्वर युद्धेषु भयेन भीत्या पराचः पराङ् मुञ्चान्
पुरन्दरादीन् इन्द्रादिसुरान् तपया 'विमुक्तकेशं विमुखं निरायुध'मिन्यादिव-
चनध्वन्यात् विमुखवधे लज्जया विमुञ्चन्त्यनन् तव कृपाणः खड्गः अस्मिन्
स्त्रीवधपातके स्त्रीहत्यादुरिते विषये कथं उपक्रमते आरभते ॥ ॥ ११ ॥

अनेन किं वा तव जीवितेन

यद्रक्षणं स्यात्सहजावधेन ।

गुणेन केनापि हि लब्धनाम्ना-

मपि स्वनाशादयशो गरीयः ॥ १२ ॥

अनेनेति ॥ सहजायाः स्वसुः वधेन यस्य रक्षणं स्यात् सम्भवेत् तव
अनेन एवंविधेन जीवितेन किं फलम् । केनापि गुणेन वीर्यशौर्यविद्यावि-
नयवित्तवत्त्वादिषु अन्यतमेनापि लब्धनाम्नां प्राप्तपदासां जनानां स्वनाशात्

आत्मनाशादपि अयशः दुष्कीर्तिः गरीयः गुरुतरम् । वरं आत्मनाशः न तु य-
शोनाश इत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । किं पुनः समप्रगुणसम्पन्नस्य भवत इति भावः ॥

प्रपद्यमानस्य सदाऽभिवृद्धिं
दिवानिशं प्रीणयतश्च लोकान् ।

भवद्यशश्चन्द्रमसोऽस्य मामू-
न्नवः कळङ्को भगिनीवधेन ॥ १३ ॥

प्रपद्यमानस्येति ॥ सदा सर्वदा अभिवृद्धिं वर्धमानता प्रपद्यमानस्य प्राप्नुवत ।
अय अन्यः चन्द्रमसा व्यतिरेकः । तस्य सदावृद्ध्यभावात् । एवं उत्तरविशेष-
णेऽपि । दिवानिशं अहर्निशं लोकं प्रीणयतः प्रमोदयतश्च अस्य भवतः यश-
स एव चन्द्रमसः चन्द्रस्य भगिनीवधेन हेतुना नवः कळङ्कोऽपवादः । 'कळ-
ङ्कोऽङ्कनपवादयो' रित्यमरः । मामूत् न भवतु ॥ ॥ १३ ॥

स्वसुर्वधेनास्य भवेदकीर्तिः
तेन त्यजेयुस्सुहृदोऽपि भीताः ।
इत्येव नूनं भुजनिर्जितैस्तैः

सुरैः प्रयुक्तस्सुमहानुपायः ॥ १४ ॥

स्वसुरिति ॥ अस्य कसस्य स्वसुर्वधेन हेतुना अकीर्तिः अयशः भ-
वेत् । सुहृदोऽपि अस्य बन्धवोऽपि भीतास्सन्त एनं कसं त्यजेयुः उपेक्षेयन् ।
इति एवप्रकारं निश्चित्येत्यर्थः । भुजनिर्जितैः त्वद्भुजबलपराजितैः तैः सुरैः
प्रयुक्तः उपपादितः सुमहान् अतिमहत्तरः एषः उपायः त्वजयोपायः नूनं
ध्रुवम् ॥ ॥ १४ ॥

कालेन तद् द्रक्ष्यसि यन्मदुक्तं
माभूत्तवास्मिन् विषयेऽपि शङ्का ।

तथाऽपि चेतस्तव शङ्कते चेत्

आकर्ण्यतां तर्ह्यपरः प्रकारः ॥ १५ ॥

कालेनेति ॥ मरुक्त मयोक्तं यत् तत् त्वं कालेन कैश्चिद्भिः द्रक्ष्य-
सि । तत्र अस्मिन् विषये अयंऽपि शङ्का एवं वा न वेति शङ्का माभूत् । एव-
मेवेत्यर्थः । तथाऽपि तत्र चेतः मनः शङ्कते शङ्का न परित्यजति चेत् तर्हि
अपरः अन्यः प्रकारः आकर्ण्यता श्रूयताम् ॥ ॥ १५ ॥

सर्वाण्यपत्यानि वशे तवाहं

जातानि जातानि समर्पयिष्ये ।

तन्निग्रहं वा तदनुग्रहं वा

विचिन्त्य कर्तासि दशानुरूपम् ॥ १६ ॥

स कीदृश इति चेदन्नाह— सर्वाणीति ॥ जातानि जातानि उद्धू-
तमात्राणि सर्वाणि अपत्यानि पुत्रान् तव वशे तवाधीने अहं समर्पयिष्ये
प्रदास्यामि । तन्निग्रहं तेषां वर्धं वा तेषां अनुग्रहं वा विचिन्त्य विचार्य
दशानुरूप अवस्थासदृशं यथा तथा कर्तासि करिष्यसि ॥ ॥ १६ ॥

किं बुद्धिमान्द्येन निजेन तस्य

किं भागधेयेन वराङ्गनायाः ।

बलेन किं वा भवितव्यतायाः

तथेति जग्राह वचस्तदीयम् ॥ १७ ॥

किमिति ॥ सः कसः तदीय वसुदेवसम्बन्धि वचः वचनं तथेति एव-
मिति जग्राह गृहीतवान् । अत्र कपिः कारणं कल्पयति— तस्य कसस्य
निजेन आत्मीयेन बुद्धेः मान्द्येन मन्दतया किं मन्दबुद्धित्वाद्देत्यर्थः । वराङ्ग-

गोपा उत्तमास्त्रिया तस्या देयक्या भागधेवेन भाग्येन किम् । भवितव्य-
ताया अवश्यम्भाविन देयस्य बलेन किम् । सर्वथाऽनेन गृहीतमेवेत्यर्थ ॥

वधप्रवृत्तो वसुदेवमन्त्र-

प्रभावसंस्तम्भितघोरकर्मा ।

निवृत्य निस्त्रिंशमहाभुजङ्गो

महीभूतः कोशबिलं विवेश ॥ १८ ॥

धेयेति ॥ निस्त्रिंश खड्गा । स एव महासर्प । वधे देवकीनिग्र-

हे प्रवृत्त आरङ्गोऽपि वसुदेवमन्त्रस्य वचनरूपमन्त्रोच्चारणस्य प्रभावेन स
स्तम्भित निवारित घोर कर्म क्रूरव्यापार यस्य तथा । स निवृत्य विमु-
खोभूय महीभूत कसस्य परतस्येति च । कोशमेव बिल गुहा प्रविवेश
॥ १८ ॥
मविष्टवान् ॥

सत्या नु सा स्यादशरीरिणी वाक्

सत्यं किमेतद्वसुदेववाक्यम् ।

वितर्कयन्नेवमुदस्तकेतुं

पुरीं प्रपेदे मणितोरणाढ्याम् ॥ १९ ॥

सत्येति ॥ सा तदानीं श्रुता अशरीरिणी वाक् आकाशवाणी सत्या
परमार्था स्यात् । एतत् वसुदेववाक्य अपत्यानि समर्पयिष्ये इत्येवमस्य स-
त्य किम् । एवं वितर्कयन् विकल्पयन् स उदस्ता उच्छ्रिता केतनो य-
स्या ता मणिमयेन तोरणेन बहिर्द्वारेण । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वार'मित्यमर ।
आढ्या श्रेष्ठ पुरीं प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ ॥ १९ ॥

आलोकनैर्मौलिषु भूपतीनां

आसज्जयन्नञ्जलिवन्धनानि ।

सवैमनस्येन मुखस्थितेन

भयावहस्त्वं भवनं जगाम ॥ २० ॥

आलोकनेरिति ॥ मुखस्थितेन मुखेन प्रकाशितेन वैमनस्येन दुः-
खेन भयावहः द्रष्टृणा भीतिमुत्पादयन् स कस आलोकनेः भूपतीना रा-
ज्ञा मौळिषु मकुटाग्रेषु अञ्जलिबन्धनानि आसज्जयन् आकलयन् कुर्वन्नि-
त्यर्थः । स्व आत्मीय भवनं जगाम गतवान् ॥ ॥ २० ॥

विशङ्कमानस्स गृहोपकण्ठे

तौ सद्मनि कापि विधाय गुप्तौ ।

पराक्रमाक्रान्तसमस्तलोकः

पुरेव भोगानयमन्वभुङ्क्त ॥ २१ ॥

विशङ्कमान इति ॥ अयं कसः विशङ्कमानः शङ्कायुक्तः तौ देवकी-
वसुदेवौ गृहस्य उपकण्ठे समीपे कापि सद्मनि क्वचित् गृहे गुप्तौ रक्षितौ
नियमितावित्यर्थः । विधाय कृत्वा पराक्रमेण अभिभूतसर्वलोकस्तन् पुरेव
यथापुर भोगान् सुखसाधनानि अन्वभुङ्क्त अनुभूतवान् ॥ ॥ २१ ॥

माया हरेस्साऽथ हिरण्यपुत्रान्

यान्देवकीगर्भगतानकार्पीत् ।

भोजेश्वरस्सत्वरमेत्य भीत्या

तान् जातमात्रानवधीत् क्रमेण ॥ २२ ॥

मायेति ॥ अयं तदनन्तरं हरेः विष्णोः माया योगनिद्रा सा यान्
हिरण्यपुत्रान् देवकीगर्भगतान् प्रवेशितान् अकार्पीत् । जातमात्रान् पर जा-
तानेव जननसमय एवेत्यर्थः । तान् भोजेश्वरः कसः भीत्या हेतुना सत्वर
एत्य अकुण्ठं गत्वा क्रमेण अवधीत् निहतवान् ॥ ॥ २२ ॥

जगदिभूतैः परमस्य पुंसः

यो देवकीगर्भमविक्षदेशः ।

आकृष्य तस्मान्मुखैरिमाया

तं रोहिणीगर्भगतं चकार ॥ २३ ॥

जगदिति ॥ परमस्य पुंसः हेतुः योऽशो भागः जगता विभूतैः सम्प-

दे देवक्या गर्भमविक्षत् प्रपदे । मुखैरेणः माया तस्मात् देवकीगर्भात् आ-
कृष्य तं अर्श रोहिण्यागर्भगतं चकार कृतवती ॥ ॥ २३ ॥

चकास सप्तच्छदपाण्डरेण

सुतेन सा गर्भतिरोहितेन ।

बलाहकान्तर्हितशीतमानोः

दिशो दशां वृत्रजितः प्रपन्ना ॥ २४ ॥

चकासेति ॥ सा रोहिणी सप्तच्छदवत् पाण्डरेण धवलेन गर्भेण

तिरोहितेन आच्छादितेन सुतेन हेतुना बलाहकैः मेघैः अन्तर्हितशीतमानोः
तिरोहितचन्द्रायाः वृत्रजितः दिशः पूर्वाशायाः दशा अवस्था प्रपन्ना सती

चकास दीप्यते स्म ॥ ॥ २४ ॥

ततस्समाह्लादनमीक्षणानां

असूत पुत्रं शरदिन्दुकल्पम् ।

प्रकर्षमापन्नदयेन यस्य

सद्यस्समुद्रा इव सत्त्ववन्तः ॥ २५ ॥

तत इति ॥ ततोऽन्तर सा ईक्षणानां दशा समाह्लादन आनन्दकारं

शरदिन्दुकल्पं शरचन्द्रसदृशं पुत्रं असूत प्रसूतवती । यस्य पुत्रस्य उदयेन

जननेन इन्दुपक्षे आभिर्ममिनसत्त्वन्त प्राणिन । 'सच्च प्राणे गुणेऽपि चे'
ति वचनात् । समुद्रा इव सद्य तक्षण सन्तोष समुद्रपक्षे वृद्धि आपन्
प्राप्ता ॥ २५ ॥

पत्युस्समादिष्टमिदं विधाय
शेषं चिकीर्षुस्सुकार्यमार्या ।
चराचराणां जगतां सवित्री
सा श्रद्धे जन्मभुवं यशोदाम् ॥ २६ ॥

पत्युरिति ॥ चराचराणां स्थानरजङ्गमाना जगता सवित्री सेयमा-
र्या माया पत्युः समादिष्ट समादेश भावेक्त । विधाय कृत्वा शेषं अवशिष्ट
सुराणां कार्यं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः यशोदा जन्मभुव आत्मन जन्मभूमिं
श्रद्धे निश्चितवती ॥ २६ ॥

अथ प्रजानामभिवृद्धिकामो
देवो दयायाः किल जन्मभूमिः ।
स्वजन्मने जन्मविनाशहेतुः

प्राप्यस्सतां प्राप स देवकीं ताम् ॥ २७ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तर दयायाः कृपायाः जन्मभूमि उत्पत्तिस्थान
किलेति प्रसिद्धौ । देव 'दिव् क्रीडे त्यादिना क्रीडाद्यर्थयुक्त स विष्णु
प्रजानां लोकनासिना अभिवृद्धिकाम अम्युदयमिच्छन् नमविनाशयो
हेतु सतां सज्जनानां प्राप्योऽभिगम्य स्वजन्मने आत्मजननाय ता देवकीं
प्राप प्राप्तवान् ॥ २७ ॥

कृशावल्मा कुचयोर्गरिष्ठा
सा देवकी सन्नतगात्रयष्टिः ।

जगन्नयीपुण्यकृतावलम्बा

वभार गर्भेण जगन्निवासम् ॥ २८ ॥

कुरेति ॥ कुचयो गरिष्णा गुरुत्वेन सन्नता अपनता गात्रयाष्टि शरीर यस्या । कृशाग्रलम्बा कृशमय्या । सा देवकी जगन्नयीपुण्येन लोकत्रय-
वासिना सुकृतेन कर्तृणा कृताग्रलम्बा कृताश्रया सती गर्भेण जगन्निवास
वभार धृतवती । तादृशोऽग्रलम्बो न चेन् कथमेन त्रिभृयादिति भाव ॥ २८ ॥

अन्तर्दधाना सरसीरुहाक्षं

स्वेनावतारेण भुवं पुनाना ।

सा देवकी सा च कवेरकन्या

मिथोऽदधातामुपमानभावम् ॥ २९ ॥

अन्तरिति ॥ सरसीरुहाक्ष विष्णु अन्तरुदरे दधाना वहन्ती अन्यत्र
रङ्गनाथ मय्यभागे दधानेत्यर्थ । स्वेन आभीयेन अवतारेण भुवि जननेन
भुव पुनाना पात्रयन्ती अन्यत्र प्रवाहात्मनाऽऽविर्भागेन । सा तथा प्रसिद्धा
देवकी सा कवेरकन्या कावेरा च मिथ अन्योन्य उपमानभावा औपम्य अ-
दधाता धृतवत्यौ । देवक्या कावेर्युपमान कावेर्या देवकी चेत्यर्थ ॥ २९ ॥

अलं निवासाय न यस्य विश्वं

वसन् स गर्भे मुमुदे मुकुन्दः ।

परोपकारप्रभवं हि दुःखं

पुंसस्सुखायैव महत्तरस्य ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ यस्य मुकुन्दस्य निवासाय वस्तु विश्वं ब्रह्माण्डकटाह
नाल न पर्याप्तम् । विश्वस्य तदुदरैकदेशमात्रगोचरत्वादिति भाव । स मु-
कुन्द गर्भे यस्तन् देवक्युदरे तिष्ठन्नपि मुमुदे नहर्ष । अर्थान्तरन्यासमाह—

महत्तरस्य लोकोत्तरस्य पुंसु पुरुषस्य परोपकारात् भवतीति तादृशं दुःखं
कृच्छ्रस्थितिं सुखाय सन्तोषायैव भवति । हि यस्मात् तस्मात् इतीदमुप-
पन्नमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

बहिस्स्फुरन्त्या करपाञ्चजन्य-
त्विपेव विष्णोरुदरस्थितस्य ।

अथत्त तस्यास्तपनीयवर्णा

मधूकपुष्पच्छविमङ्गन्यष्टिः ॥ ३१ ॥

बहिरिति ॥ तस्या देवक्या तपनीयवर्णा सुवर्णच्छवि अङ्गन्यष्टि-
मधूकपुष्पस्य मधुद्रुमकुसुमस्य 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमा वित्यमरः' । छविं
शोभा पाण्डुच्छविमित्यर्थः । अथत्त दधार । अत्रोत्प्रेक्षते— उदरस्थितस्य
विष्णो बहिर्भागे स्फुरन्त्या प्रकाशमानया करगतस्य पाञ्चजन्यस्य त्विषा
प्रभवेनेति । तस्या पाण्डुवर्णत्वं उत्प्रेक्षाबीजम् ॥ ३१ ॥

बभार हारं कुचयोर्न तन्वी

न पादयोर्नूपुरमामुमोच ।

दधौ मणिं भारभिया न मौलौ

तदेव कैवल्यमभूयत्ताम् ॥ ३२ ॥

बभारेति ॥ तन्वी देवकी भारात् भिया भयेन हेतुना कुचयो हारं
मुक्तागुणं न बभार न धृतयती । पादयो नूपुरं मञ्जीरं नामुमोच न बब-
न्ध । मौलौ शिरसि मणिं चूडारत्नञ्च न दधौ न धारयामास । तत् कै-
वल्यामेव निरलङ्कारत्वमेव ता देवकी अभूयत् अलङ्कारः । तदुक्तं अलङ्का-
रनिराकरणे कर्पूरमञ्जर्या 'दुःखादिभ्यो सा मुहुर्निश्चिद्वाराण्य इति ॥ ३२ ॥

दृगः प्रयत्नेन दधौ तिरश्ची-

स्वाच मन्दं निभृतं जहास ।

शनैर्ययौ दत्तकरा सखीभिः

भृशं निशश्वास च तावदेव ॥ ३३ ॥

दश इति ॥ सा देवकी दशः कटाक्षान् प्रपन्नेन प्रयासेन तिरस्त्रीः
दधौ निर्यग्वर्तिनीः प्रहितवती । वामतः दक्षिणतश्चेत्यर्थः । मन्दं उवाच उक्त-
वती । निमृतं निरुद्धं जहास हसितवती । सखीभिः दत्तकरा कृतहस्ता-
बलम्बा शनैः ययौ सञ्चचार । तावता तावन्मात्रप्रयासेनैव भृशं अत्यर्थं
निशश्वास निश्वासं कृतवती । गर्भावसादोऽतिमहानिति भावः ॥ ३३ ॥

सहैव हर्षेण सुधाशनानां

सहैव पुण्येन वसुन्धरायाः ।

भयेन भोजाधिपतेश्च देवः

सहैव गर्भे ववृधे मुकुन्दः ॥ ३४ ॥

सहेति ॥ सुधाशनानां देवानां हर्षेण सहैव वसुन्धरायाः भूमेः पुण्येन
तद्वासिनां सुकृतेन सहैव भोजाधिपतेः कंसस्य भयेन च सहैव देवः मुकु-
न्दः गर्भे देवकीजठरे ववृधे वृद्धिमगात् । हर्षादयोऽप्यासन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शिरोभिरुद्धेन वनस्पतीनां

फलोपहारेण निवेदितर्द्धिः ।

प्रावृट् समासादितसूतिकालां

तां देवकीं द्रष्टुमिवाजगाम ॥ ६५ ॥

अथ वर्णयति वर्णयति— शिरोभिरिति ॥ प्रावृट् वर्षकालः वनस्पती-
नां वृक्षाणां शिरोभिः शाखाभिः उद्धेन घृतेन फलोपहारेण फलरूपेण प्रा-
भृतेन निवेदितर्द्धिः ज्ञापितसम्पत् सती आजगाम प्राप्ता । अत्रोत्प्रेक्षते—
समासादितः सम्यक् प्राप्तः सूतिकालः प्रसवसमयः यस्याः तां देवकीं

द्रष्टुमिवेति । समृद्धिमती स्त्री तावत् आसनप्रसवां स्वामिनीं प्राभृतेन उपजुप-
ते । तादृगलोकव्यवहारः इह उत्प्रेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

अथैकदेशा इव वारिराशेः

उच्चैः पुरोमारुतविप्रकीर्णाः ।

वृतास्तटिद्भिद्रुमवल्लरीभिः

विरोजिरे व्योमनि वारिवाहाः ॥ ३६ ॥

अथेति ॥ उच्चैः ऊर्ध्वं प्रसृतैः पुरोमारुतैः पौरस्त्यधातैः विप्रकीर्णाः वि-
क्षिप्ताः वारिवाहाः मेघाः व्योमनि अम्बरे विरोजिरे शुशुभिरे । अत्रोत्प्रेक्ष-
ते— तटिद्भिरेव विद्रुमवल्लरीभिः प्रवाललताभिः वृताः रेजिरे शुशुभिरे ।
वारिराशेः समुद्रस्य एकदेशाः एकभागाः इवेति । पुरो मरुत्प्रेरणं अस्याप्यु-
परिगमनहेतुः ॥ ३६ ॥

बलाहकव्रातभवैस्तमोभिः

दिनेषु दुर्वोधपुरस्थितेषु ।

न कश्चिदासीदभिसारिकाणां

विद्युत्प्रकाशेन विनाऽन्तरायः ॥ ३७ ॥

बलाहकेति ॥ बलाहकव्रातभवैः मेघवृन्दोद्भूतैः तमोभिः दुर्वोधं बो-
द्धुमशक्यं पुरस्थितमपि वस्तु येषु तेषु । दिनेषु दिवसेषु अभिसारिकाणां
कान्तं अभिसृज्यरणा स्त्रीणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या यानि सङ्केतं साऽभि-
सारिके'त्यमरः । विद्युत्प्रकाशेन विना विद्युत्प्रकाशं वर्जयित्वा कश्चित् अ-
न्तरायः विघ्नः नासीत् । विद्युत्प्रकाशाद्विद्युते अन्यः प्रन्यूहः नेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

पयोदभस्त्रान्तरनिर्गतेन

ज्ञात्कारिणा चण्डसमीरणेन ।

वियोगिनां चेतसि मेघकालः

सन्धुक्षयामास मनोभवाग्निम् ॥ ३८ ॥

पयोदेति ॥ मेघकालः प्रावृट्कालः वियोगिनां ग्रिहिणा चेतसि यः
मनोभवाग्निः कामाग्निः तः पयोदानामेव भस्त्राणाम् । भस्त्रा चर्मनिर्मितमग्नि-
सन्धुक्षणसाधनम् । अन्तरात् विरगन् निर्गतेन निस्तृतेन शात्कारिणा द्वादि-
ति शब्दयुता चण्डसमीरणेन चण्डानिलेन सन्धुक्षयामास ज्वलयामास ॥

स्मरेण लोकत्रितयेश्वरेण

सम्भाविताजीवितनिर्विशेषम् ।

ऋतोर्वसन्ताजलदागमस्य

जहार जातिर्निखिलं निकर्षम् ॥ ३९ ॥

स्मरेणेति ॥ जलदागमस्य मेघकालस्य लोकत्रितयस्य ईश्वरेण । तस्य
तदधीनत्वात् । स्मरेण जीवितनिर्विशेषः जीवितसदृशः सम्भावितात् सम्यक्
बहुमतात् वसन्तात् सुरभिसमयान् सकाशात् निकर्षः निर्गमभारम् । वसन्तात्
अर्गश्च तदितरर्तव्य इति न्यकारस्य विषयभूतत्वात् जातः अवमानः सर्व जा-
तिः मालतीलता जहार शमयाश्चकार । निखिलसुरभिपुष्पोत्तसभूता जातिः
तत्कालजन्ये अतिप्रावृट्काले अधिकः बहुमानपात्रः अभूदित्यर्थः । जातिम-
हत्त्वमेव इतरगुण्य गरीयस्तरमिति च ध्वन्यते ॥ ३९ ॥

बलाद् गृहीता इव वैतसीभिः

शाखाभिरारूढमदा इवोच्चैः ।

परिस्वलन्त्यो निखिलास्तटिन्यः

जग्मुर्जवादुद्गटफेनहासाः ॥ ४० ॥

बलादिति ॥ निखिलास्तटिन्यः नद्यः वैतसीभिः चेतसः सम्बन्धिनी-

भिः शाखाभिः निटपैः तलात् हठान् गृहीता अपि आस्त्वमदा इयमात्तगन्गा इव
 उच्चैः भृशं स्वलन्त्य प्रहणसम्भ्रमात् भूमिषु स्खलितपादचार गच्छन्त्य इवेत्य-
 र्थः । उद्भट उद्रिक्त फेन एव हासं यासान्ता । तथा सद्यः जगत् शीघ्रं जगमु-
 प्रसृता । अत्र अनभिमतैः भटैः तलान् गृहीतानां तान् अवधूषं पलायमा-
 नाना समाधिः ॥ ४० ॥

उदारसौरभ्यवशीकृतानां
 अन्वीयमानः पटलैरळीनाम् ।
 अकल्पयत् केतकमातरिश्वा
 मनोभवस्यापि मनोविकारम् ॥ ४१ ॥

उदारेति ॥ उदारेण उत्कृष्टेन सौरभ्येण वशीकृतानां अशीरता नी-
 तानां अळीनां भृङ्गाणां पटलैः समूहेः अन्वीयमानः अनुगम्यमानः केतक-
 सम्बन्धी मातरिश्वा पवनः मनोभवस्य मन्यथस्यापि मनसः विकारः अकल्प-
 यत् चकार । किं पुनः अन्येषामिति भावः ॥ ४१ ॥

अत्यम्बुपानप्रभवस्य कर्तु-
 मन्तर्जडिम्नः प्रतिसंविधानम् ।
 पपुस्तिरस्कारपदेन मेघाः
 मयूखमालामरविन्दबन्धोः ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मेघाः अत्यम्बुपानप्रभवस्य अतिशयेन जलपानात् उद्भू-
 तस्य अन्तर्जडिम्नः अन्तर्जडस्य प्रतिसंविधानः प्रतिक्रिया कर्तुं अरविन्द-
 बन्धोः सूर्यस्य मयूखमाला रश्मिमाला तिरस्कारपदेन तिरस्कार इति व्या-
 जेन एषु पिपत्तिस्मः । तिरस्कारः निन्दितः तद्वच्चक्रशब्देन पानमेवोच्यते
 इत्यर्थः । तदानीं सूर्यकिरणाः कापि नादृश्यन्त इति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

राज खर्जूरफलप्रकाशं

नवं पयः काननपल्वलेषु ।

पयोदवृन्दैः परिपीय मुक्तं

प्रभाकरस्येव मरीचिजालम् ॥ ४३ ॥

राजेति ॥ कानने यानि पल्वलानि अल्पमरासि । वैशन्त पल्वल-
बालपसर इत्यमर । तेषु खर्जूरस्य फलमिव प्रकाश यस्य । पाटलवर्णमित्य-
र्थः । तादृश नूतन पयः जल राजः शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्षते— पयोदाना
वृन्दैः परिपीय पीत्वा पुनः मुक्तः प्रभाकरस्य अर्कस्य । अर्थात् बालार्कस्य ।
मरीचिजालं रश्मिबद्धम्बमिवेति ॥ ॥ ४३ ॥

महीभृतां मूर्धसु दत्तपादं

विलोक्य मिवं विहतप्रतापम् ।

ममे जले मर्तुमिवारविन्दे

मधुव्रताश्चक्रुःश्रुन्तरिक्षे ॥ ४४ ॥

महीभृतामिति ॥ महीभृता पर्यताना राज्ञामिति च स्फुरति । मूर्ध-
सु दत्तपादं निहितविरणं निश्चितचरणम् मित्रं सूर्यं मुहूर्तश्च विहतप्रतापं
विगतोष्माणं विगतपराक्रमम् विलोक्य मर्तुमिव शरीरं त्यक्तुमिव अरवि-
न्दे पद्मे जले पपसि ममे अन्तर्हिते मानि मधुव्रता भृङ्गा अन्तरिक्षे त्रियति
स्थित्वेति शेषः । चुक्रुः शङ्कारं चक्रुः । अत्र राज्ञः विपत्तिमालोक्य मर्तु-
वामे तदुपजीविनि कास्मिन् तदुपजीविनामाक्रन्दं समामेनोप्यत इति
समासोक्तिः ॥ ॥ ४४ ॥

निपेव्य हंसा मधुरैर्वचोभिः

पद्माकरं लब्धसमीहितार्थाः ।

सद्यो ययुस्तस्य विपत्तिकाले

जलाशयानां प्रकृतिः किलैषा ॥ ४५ ॥

निषेव्येति ॥ हसा मधुरे मनोहरं उचोभि नादै पद्माकर निषे-
व्य आहत्य लब्धसमीहितार्थं प्राप्तमाश्रितकार्यार्थं । मिसाकुरभोजनादिने-
त्यर्थः । तस्य पद्माकरस्य विपत्तिकाले सलिलममजनसमये सद्यः तत्क्षण-
मेव ययुः मानस सरः प्रति गता । जलाशयानां मन्दबुद्धीनां प्रकृतिः स्वभा-
वो ह्येषा किल ईदृशीति प्रसिद्धम् । दुर्जना एव स्वार्थसाधकं जन आपदि
त्यजन्तात्यर्थः । वस्तुतस्तु जलमाशयमाश्रयो येषां इति जलपक्षिणां प्रीति-
एषा । स्वानुभवाक्षये ततो यान्तीति भावः ॥ ४५ ॥

प्ररूढसस्याः फलमूलशार्कैः

निरन्तरास्स्वादुनवोदकाढ्याः ।

पल्लीजुषां चेतसि पामराणां

धृतिं परामादधिरे वनान्ताः ॥ ४६ ॥

प्ररूढेति ॥ प्ररूढानि कर्षणरीजमापाद्यन्तपेक्ष स्वयमेव सरूढानि
सस्यानि व्रीहिदयामाकादीनि येषु । फलं मूलं शिग्रपल्लवादिपत्रव्यञ्जनपदा-
र्थैश्च निरन्तरा पूर्णाः । स्वादुभि नवोदकै नूतनजलै आढ्या समृद्धा वना-
न्ताः वनप्रदेशाः पल्लीजुषां कुटीवासिना पामराणां किरातनीचजातीनां परा-
अचर्य धृतिं आदधिरे चक्रुः ॥ ४६ ॥

ममुन्मिपन्ती गिरिमल्लिकानां

प्रसूनराजिस्सुतरां विरेजे ।

मुक्त्वा नभो मेघविमर्दभीत्या

नक्षत्रमालेव गता धरित्रीम् ॥ ४७ ॥

समुन्मिषन्तीति ॥ गिरिमहिष्काना कुटजनानाम् । 'कुटजो गिरि-
महिष्के'त्यमरः । समुन्मिषन्ती सम्पन्निवसन्ती प्रसूनराजिः कुसुमपङ्क्तिः
सुतरा भृश विरेजे शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्षा—मेघाना विमर्दात् सम्बन्धात्
भीत्या भयेन नम आकाश मुक्त्वा त्यक्त्वा धरित्रीं गता भुव प्राप्ता नक्ष-
त्राणा माला राजिरिवेति ॥ ४७ ॥

धाराळजीमूतकृतान्धकारे
तस्मिन्नपर्यन्तजडिम्नि काले ।

अलक्ष्यमाणः कचिदंशुमाली

दिवाऽप्युवासेव तनूनपाति ॥ ४८ ॥

धाराळेति ॥ धाराळः धारायद्भिः जीमूतैः मेघं कृतोऽन्धकारो यस्मिन्
तस्मिन् अपर्यन्तोऽनगविः जडिमा जाड्य यस्मिन् तादृशे काले कचित् कु-
त्रापि अलक्ष्यमाणः नलक्ष्यमाण हेतुगर्भविशेषणम् । अलक्ष्यमाणत्वादि-
त्यर्थः । अंशुमाली सूर्यः दिवाऽपि दिवमेऽपि तनूनपात्यग्नौ उवास स्थितमा-
नित्र । रात्रौ अग्नौ अत्रस्थान प्रसिद्धमेव । तथा च रघुनशे—'दिनान्ते
निहित नेजस्सन्निधेय हुताशनं' इति । अत्र तु न केवलं तेजोनिधान अपि
तु स्वप्ने सूर्यः दिवानिश अग्नौ निष्पत्तिव्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

इति प्रवृत्ते समये घनानां

मासे नभस्ये निशि मध्यमायाम् ।

गणे शुभाख्यायिनि च ग्रहाणां

देवक्युवाह प्रसवाभिमुख्यम् ॥ ४९ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण घनानां समये प्रावृत्तिं प्रवृत्तिं प्राप्ते मांति
नभस्ये प्रोष्ठपदे मामे मध्यमाया निशि अर्धरात्रे ग्रहाणां गणे सूर्यादीनां
समूहे शुभं आगपातु आभिषर्तुं शीघ्रं येषां इति तथाभूते च देवकी प्रम-

वे आभिमुख्य आसन्नकालत्वं उवाह धृतवती ॥

॥ ४९ ॥

हरत्सु बाह्यं भुवनस्य तापं

प्रावृद्प्रसूतेषु बलाहकेषु ।

असूत तस्यान्तरतापशान्त्यै

कृष्णांबुवाहं कृपयेव देवी ॥ ५० ॥

हरतिस्वति ॥ प्रावृषा प्रसूतेषु जनितेषु बलाहकेषु मेघेषु भुवनस्य बाह्यं बहिर्गतं तापं सन्तापं हरत्सु अपनयत्सु सत्सु देवी देवर्का कृष्णमेवांबुवाहं असूत अजनयत् । अतोत्प्रेक्षा— तस्य भुवनस्य अन्तरे अन्तर्भागे मनसि उद्धतस्य तापस्य दुःखस्य शान्त्यै शमनार्थं कृपया कारुण्येन हेतुना असूतेवेति ॥

॥ ५० ॥

दिशः प्रसेदुस्सह निम्नगाभिः

जहर्षं लोकेन सहाम्बुराशिः ।

जाते मुकुन्दे मुमुचुश्च सद्यः

भयेन देवास्सह पुष्पवृष्टिम् ॥ ५१ ॥

दिश इति ॥ मुकुन्दे जाते प्रादुर्भूते सति दिशः निम्नगाभिः नदीभिस्सह प्रसेदुः प्रसन्नाः । निम्नगानां प्रसन्नत्वं शुचिजलत्वम् । लोकेन जनेन सहाम्बुराशिः जहर्षं हृष्टः । अम्बुराशेः हर्षः वृद्धिः । देवाः सद्यः तत्क्षणं भयेन भीत्या कसादिभ्यस्त्रासेन सह पुष्पवृष्टिं मुमुचुः मुक्तवन्तः । भयमपि त्यक्तवन्त इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥

मनोभिरामेण मधुव्रतानां

नादेन शंसन्निव दिष्टवृद्धिम् ।

चचार वायुस्सुमनोंशुकानि

सम्प्राप्य सम्प्राप्य महीरुहेभ्यः ॥ ५२ ॥

मन इति ॥ वायु मनोभिरामेण मनोहरण मधुव्रताना भृङ्गाणा ना
दन शङ्काररेण दिष्टवृद्धि देवक्या पुत्रसम्भवेन दिष्टया वर्द्धस्येति । शस
न्निति हेतो शतृप्रत्यय । शसनाद्धेतोरिवेत्यर्थ । महीरुहेभ्य वृक्षेभ्य स
काशान् सुमनस पुण्याण्येव अशुकानि सम्प्राप्य सम्प्राप्य लब्ध्या धृक्षेभ्यः
पूर्णपत्रमाह्वयेत्यर्थ । चचार मन्दमरीजयत् ॥ ५२ ॥

व्यजृम्भत प्रस्फुटशङ्खनादः

तारेण गीतध्वनिना विमिश्रः ।

समश्रुवानः ककुभा मुखानि

दिवौकसां मङ्गलतूर्यधोपः ॥ ५३ ॥

व्यजृम्भेतीति ॥ दिवौकसा देवाना मङ्गलार्थं य तूर्याणा दुन्दुभी-
ना घोष रप स प्रस्फुटशङ्खनाद प्रव्यक्तशङ्खध्वनि तारेण उच्चन गात-
वानना गानरेण निमग्न सकुल ककुभा दिशा मुखानि सम्यगश्रुवान
प्राप्नुवन् मन् व्यजृम्भन् व्यवृत्त ॥ ५३ ॥

त्रपामपास्यन् विनयं विलुम्पन्

नीतिं निगृह्णन् भयमाशु भञ्जन् ।

शरीणिमच्युतजन्मजन्मा

मोदो जजृम्भे मदनिर्विशेषः ॥ ५४ ॥

वपान ॥ शरीणिना मुरनरादिप्राणिना अच्युतस्य जन्मन जननान् जन्म
ममुद्भव यस्य तादृश भगवदवतारेणो उद्धृत इत्यर्थ । मोद हर्ष मदेन
मन्मानमदेन निर्विशेष सन्ना जजृम्भे जग्मिन । तस्मादस्यमेव चतुर्भि

विशेषणैः उपपादयति— तत्रा लज्जा अपास्यन् त्यजन् विनयं अन्तर्द्वयं
विलुम्पन् विच्छिन्दन् नीतिं नय निगृह्यन् निर्मूलयन् मय भीतिं आशु भ-
अन् निराकुर्वन्निति । सर्वज्ञ हेतौ शतृः । तपात्यागान् । उभयत्र समानः ॥

आपादिनं पाणिमुदस्य दूरं

ब्रह्मर्षिलोकः पतदुत्तरीयः ।

ननर्त पर्याकुलपादचारः

प्रहस्यमानस्सुरसुन्दरीभिः ॥ ५५ ॥

तदेव प्रपञ्चयति— आपाटिनमिति ॥ ब्रह्मर्षीणा वसिष्ठादीना लो-
कः समूहः आपाटः दण्डः तद्वन्त 'पालाशो दण्ड आपाट' इत्यमरः । पाणि
दूर उच्चैः उदस्य उक्षिप्य पतदुत्तरीयः प्रभ्रश्यदुपरिवस्त्रं पर्याकुलपादचारः
परिस्वलितपदविन्यासः ताळादिविह्वलत्वात् अक्रमानिक्षिप्तपादः अत एव सुर-
सुन्दरीभिः अप्सरोभिः प्रहस्यमानः तथा सन् ननर्त नृत्त चकार ॥ ५५ ॥

शृङ्गोज्जितैः कुङ्कुमवारिपूरैः

अन्योन्यमभ्युक्षणतत्पराणाम् ।

प्रमोदजन्मा दिवि सम्बभूव

कोलाहलः कोऽपि सुधाशनानाम् ॥ ५६ ॥

शृङ्गेति ॥ शृङ्गैः उज्जितैः उक्षिप्तैः कुकुममिश्रितैः वारिपूरैः जलसमूहैः
अन्योन्य इतरेतर अभ्युक्षणे मार्जने तत्पराणा प्रवृत्ताना सुधाशनानां इन्द्रा-
दिदेवाना द्विषि स्वर्गे प्रमोदात् हर्षात् जन्म उद्भवः यस्य तादृशः कोऽप्य-
निर्वचनीयः कोलाहलः उत्सव इति यावन् । सम्प्रभूव सम्भूतः ॥ ५६ ॥

पितृश्च पुत्राः पितरश्च पुत्रान्

गुरुंश्च शिष्या गुरवश्च शिष्यान् ।

पतीश्च दाराः पतयश्च दारान्

प्रमोदमत्तास्सिपिचुः पयोभिः ॥ ५७ ॥

पितृनिति ॥ अस्मिन् श्लोके तु पुत्रादयः पित्रादीन् प्रमोदेन मत्ता
मदः प्रापितास्तन्तः पयोभिः सिपिचुः सेचितयन्तः ॥ ५७ ॥

असिञ्चदम्भोरुहयोनिरिन्द्रं

तं पङ्कजावासमसिञ्चदिन्द्रः ।

असिञ्चतां द्वौ विबुधानशेषान्

सर्वे सुरास्तौ च बलादसिञ्चन् ॥ ५८ ॥

असिञ्चदिति ॥ अम्भारुहयोनिः ब्रह्मा इन्द्रः असिञ्चत् जलेनान्युक्षि-
तान् । स च एनमिति उक्तव्यमिच्छाति प्रपचारम् । पङ्कजावासः तं पङ्क-
जे स्थितमेव । अतोऽभ्युक्षणेऽपि स्थितेऽपि ब्रह्मणः दुस्थितत्वं सूचितम् ।
तौ ब्रह्मेन्द्रौ अशेषान् सर्वान् विबुधान् असिञ्चताम् सित्कवन्तौ । ते चैता-
निति सिद्धे सर्वत्र प्रपचारम् । अस्मिन् पूर्वश्लोके ह्यातिशयादेन गुरुशि-
ष्यत्वमिभूयत्वादि सर्वं तस्मिन्मिति व्यज्यते ॥ ५८ ॥

मिथः पयोभिस्सिपिचुर्विनेदुः

ववल्गुरुच्चिक्षिपुरम्बराणि ।

अन्योन्यमंसेन सुदूरमृदुः

मत्ता इव स्वर्गमदो बभूवुः ॥ ५९ ॥

मिथ इति ॥ स्वर्गे स ॥ स्वर्गमदः देवाः मत्ता क्षीया इव बभू-
वुः । मदमः मह—पयोभिः मयः अथान्यः सिपिचुः सित्कयन्तः । वि-
नेदुः नादः चक्रुः । मृदुः जम्बु । इषाः अम्बराणि यसनानि उच्चिक्षिपु-
रुर्ध्वं अन्यथः भिन्नयन्तः । अतोऽयं अननः स्वर्गेन सुदूरमृदुः दीर्घमन्वानः
धृत्वा सचेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥

त्रिलोकनाथोदयसम्भवेन

मोदेन पर्याकुलमानसानाम् ।

गीते च नृत्ते च सुराङ्गनानां

बभूव ताळस्खलितं न दोषः ॥ ६० ॥

त्रिलोकनाथेति ॥ त्रिलोकनाथस्य रिण्णो उदयात् उदगात् सम्भ्रम
उत्पत्तिर्यस्य तादृशेन मोदेन हर्षेण हेतुना पर्याकुल परमेश मानस यामा
सुराङ्गनानां गीते गाने नृत्ते नर्तने च ताळस्य स्खलित भ्रम दोष न व
भूय दोषत्वेन नाभूत् ॥ ॥ ६० ॥

शृङ्गोदकास्फालनरक्तनेत्राः

विच्छिन्नहाराश्च्युतकर्णभूषाः ।

प्रहाससीदद्धनिभिर्वचोभिः

समालपन्तो विबुधा विजह्रुः ॥ ६१ ॥

शृङ्गेति ॥ शृङ्गोदके यदास्फालन प्रहारं तेन हेतुना रक्ते नेत्रे
यथा ते । विच्छिन्ना हारा मौक्तिकस्रज येषाम् । च्युतकर्णभूषा गळित-
कर्णाभिरणा विबुधा देवा प्रहासेन उच्चहासेन सीदन्त क्षीणशक्तित्वात्
अस्पृष्टा धनय येषां ते वचोभिः समालपन्त सम्भाषमाणास्तन्त निज
हं कीदृशितन्त ॥ ॥ ६१ ॥

जाते हरौ दैत्यविमर्दनेन

विश्वम्भराभारमपाचिकीर्षौ ।

मुनेः प्रहर्षः कलहप्रियस्य

जगत्प्रहर्षश्च समावभूताम् ॥ ६२ ॥

जात इति ॥ देत्याना असुराणा विमर्दनेन विमथनेन कारणेन वि-
श्वम्भरायाः भूमेः भार अपाचिकीर्णो निराकर्तुमिच्छो हरौ विष्णौ जाते अव-
तीर्णे सति कलहप्रियस्य मुनेः नारदस्य प्रहर्षे प्रमोदः जगता जगत्त्रयवा-
सिना प्रहर्षश्च समो तुल्यानभूताम् । अत्र कारणदृष्ट्या नारदस्य कार्यद-
ष्ट्या जगतश्च प्रहर्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ६२ ॥

इति प्रहर्षाकुलितैर्मनोभिः

विशृङ्खलं कीदृति देहिवर्गे ।

कंसस्सभृत्यः प्रतिपद्य मूर्च्छां

निद्राभिधानां न किमप्यबोधि ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ इति एवप्रकारेण देहिना वर्गे गणे प्रहर्षेण आकुलितैः
परवशीकृतैः मनोभिः विशृङ्खल अभिघ्न यथा तथा कीडति सति सभृत्यः भू-
त्यैस्सहित कंस. निद्रैः अभिधान यस्यास्मा ता मूर्च्छा मोहं प्रतिपद्य प्राप्य
किमपि नाबोधि न बोधिनयान् ॥ ॥ ६३ ॥

श्यामं चतुर्बाहुमुदारहारं

किरीटिनं कुण्डलदीप्तगण्डम् ।

पिताऽपि माता च विलोक्य पुत्रं

आनन्दमग्नौ विवशावभूताम् ॥ ६४ ॥

श्याममिति ॥ पिता यमुदेवश्च माता देवकी च श्याम श्यामच्छवर्ण
चतुर्बाहु चतुर्भुज उदारहार उत्कृष्टमुक्तागुणालटन किरीटिन कुण्डला-
भ्या मकरकुण्डलाभ्या दीप्तो गण्डो कपोलो यस्य तादृशं पुत्र कुमार वि-
लोक्य आनन्दे हर्षान्भुगौ मग्नौ विरसौ अस्वस्थावभूताम् । मग्नदर्शनेन
आनन्दपरवशी बभूवुः ॥ ॥ ६४ ॥

नियम्य हर्षोदयपास्वज्यं
तं देवकीजानिरुवाच वाचम् ।

प्रसीद भीतोऽहमतीव कंसात्
इदं तु रूपं प्रतिसंहरेति ॥ ६५ ॥

नियम्येति ॥ देवकी जाया यस्य देवकीजानि नसुदेन हर्षोदयेन प्रमोदोद्धनेन यत् पारज्य परजता तत् नियम्य निगृह्य भगवन्त प्रति हे भगवन् प्रसीद प्रसाद कुरु । अह कसात् सक्ताशात् अतीव अन्यर्थ भीत त्रस्त भजामीति शेष । इदं दृश्यमान रूपं त्रिष्णुरूपं प्रतिमहर परित्यज । इति एवप्रकार वाच उवाच उक्तवान् ॥ ॥ ६५ ॥

तत्प्रेरितस्तल्पगतं कराभ्यां
तमाददे कल्पितवालभावम् ।

तयोश्शयानः करयोस्त तस्य
प्रकाममप्रीयत पद्मनाभः ॥ ६६ ॥

तदिति ॥ कल्पितवालभाव प्राप्तकिशोरभाव तल्पगत पर्यङ्कगायिन त्रिष्णु तत्प्रेरित तेन त्रिष्णुना प्रेरित नियुक्त स वसुदेन कराभ्या आददे गृहीतवान् । पद्मनाभ नेकुण्ठ तस्य नसुदेनस्य तयो तादृगुच्चारणाशयो करयो करतलयो शयान प्रकाम अप्रीयत प्रीतो अभूव । पूर्वं अतिविशालशेषशयने शयानस्य विश्वम्भरस्य तथा मनुचितस्थानशयनमपि प्रीतिकरमित्पाश्वर्यमेवादिति ॥ ॥ ६६ ॥

अशेत यः प्राग्वटपत्रमध्ये
लोकानशेषानुदरे दधानः ।

विना तपोभिः किमु तस्य सिध्येत्
तत्पाणियुग्मे शयनं मुरारेः ॥ ६७ ॥

अथ वसुदेवस्य भाग्यातिशय प्रशसनाह—अशेतेति ॥ य मुरारि
प्राक् पूर्वं प्रलयकाले अशेषान् लोकान् सर्वमुत्तानि उदरे दधान धार-
यन् वटपत्रस्य न्यग्रोधपत्रस्य मध्ये अशेत शयितवान् । तस्य मुरारे तत्पा-
णियुग्मे तस्य वसुदेवस्य पाणियुग्मे शयनं कर्म तपोभि विना जन्मान्तरकृ-
ते बहुभि तपोभि विना सिध्येन् किमु कथं सिध्यति । तपसा विना न
सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ ॥ ६७ ॥

तमालनीलेन तमोभरेण
निर्पीडितागावलये निशीथे ।

आदाय पङ्केरुहलोचनं तं
सद्यस्स निर्गत्य गृहात् प्रतस्थे ॥ ६८ ॥

तमालेति ॥ स वसुदेव तमालवृक्षं तापिञ्जलयुग्मं नीलेन तमोभरेण
तमस्ममूढेन निर्पीडित निरुद्ध आशान्त्य दिक्चक्रं यस्मिन् तस्मिन्
निर्वाप्य अशेत पङ्केरुहलोचनं तमाललोचनत्वात् मनोभिरामं न कृप्य
आशय गृहीत्वा सद्यः तच्छय गृहान् निर्गत्य भवनं द्रष्टुं अवनीर्षं प्रतस्थे
प्रस्थितवान् ॥ ॥ ६८ ॥

निवार्य वर्षोदकमात्मनैव
प्रकाशय मार्गं फणस्त्रभामा ।

उपायमुक्त्वा वसुदेवकर्णे
शेषस्मिपेवे बहुधैव विष्णुम् ॥ ६९ ॥

निरर्पेति ॥ शेषं अनन्तं वर्षोदकं वर्षयन् अन्तः परादिहेतु

निरार्य निरुद्ध फणरत्नाना भन्मा दीप्सा मार्ग प्रकाश्य वसुदेवस्य कर्णे दृ-
पाय एवार्त्तव्यमिति कार्यगरीमुक्ता । अतिरहस्यत्वान् कर्णे कथनमिति
द्रष्टव्यम् । बहुधा बहुप्रकारेण विष्णु मियेने सेविनान् । वर्षवारणमार्गप्र-
दर्शनोपायकथनादि सर्व विष्णुसेवनमित्याशयः ॥ ६९ ॥

पुरात् स निर्गत्य पुमांसमाद्यं

वहन् वहन्तीं यमुनामपश्यत् ।

कूलङ्कशौघाऽपि कळिन्दकन्या

तदीयगुल्फद्वयसौदकाऽभूत् ॥ ७० ॥

पुरादिति ॥ आद्य पुमांस वहन् धारयन् स वसुदेवः पुरात् निर्ग-
त्य निर्याय वहन्तीं प्रवहन्तीं यमुना कळिन्दीं अपश्यत् दृष्टवान् । कळि-
न्दकन्या कूलङ्कशौघाऽपि तीरातिक्रान्तप्रवाहाऽपि तदीयगुल्फद्वयसौदका
वसुदेवगुल्फप्रमाणमुदक यस्या तद्भाऽभूत् ॥ ७० ॥

उत्तीर्य तां तत्तटसंश्रितानां

दातुं करं वार्षिकमागतानाम् ।

ब्रजौकसां नन्दपुरोगमानां

प्रीतो निवेशं सहसा विवेश ॥ ७१ ॥

उत्तीर्येति ॥ ता यमुना उत्तीर्य दृष्ट्वा सः वसुदेवः वार्षिक वर्षे
भत्र कर बलिं दातुं कसापार्षयितु आगताना मधुरापुरं प्रत्यागच्छता तस्याः
यमुनायाः तट आश्रिताना सम्यक् पटकुटीबन्धेन आस्थिताना नन्दः पुरो-
गम प्रधानभूतः येषां तेषां ब्रजौकसां घोषवासिना निवेशं स्वन्धावार प्रीतः
सन्तुष्टस्सन् सहसा निवेशं प्रविष्टवान् ॥ ७१ ॥

प्रविश्य जानन्निव नन्दगोप

निवेशनं सुप्तशरीरिर्गम्य ।

सुतां प्रसूय प्रतिपन्ननिद्रां

ददर्श तद्धर्मवधूं यशोदाम् ॥ ७२ ॥

प्रविश्येति ॥ सः वसुदेवः सुतः निद्रा प्रातः शरीरिर्वर्गः देहिसमूहः यस्मिन् तत् । नन्दगोपस्य निवेशनं नित्यं जानन्नित्र तत्र परिचित इव प्रविश्य देवात् अन्वेयणं विनेवासाद्येत्यर्थः । सुता प्रसूय प्रतिपन्ननिद्रा प्रातर्निद्रा तस्य नन्दगोपस्य धर्मवधू धर्मपत्नी यशोदा ददर्श दृष्टवान् ॥ ७२ ॥

तं शाययित्वा शयने तदीये

कन्यां समादाय निपत्य गच्छन् ।

शुश्राव पुत्रोदयहर्षमूलं

कोलाहलं गोपवधूजनानाम् ॥ ७३ ॥

तमिति ॥ स वसुदेवः तदीये तस्याः यशोदायाः सम्बन्धिनि शयने तस्ये तं बालं शाययित्वा शयितं कृत्वा कन्या यशोदापुत्रीं आदाय गृहीत्वा निपत्य गच्छन् सन् पुत्रोदयेन पुत्रजननेन यः हर्षः तन्मूलं तद्देहक गोप-वधूजनानां कोलाहलं आनन्दकळकळं शुश्राव श्रुतवान् ॥ ७३ ॥

करेण कन्यां मनसा च पुत्रं

बहन् मुहूर्तेन विलङ्घ्य मार्गम् ।

विशङ्कमाविश्य गृहं गृहिण्याः

निधाय बालां शयने स तस्थौ ॥ ७४ ॥

करेणेति ॥ स वसुदेवः करेण कन्यां पुत्रीं मनसा पुत्रं बहन् पुत्रमेव चिन्तयन्नित्यर्थः । मुहूर्तेन केनेन मार्गं विलङ्घ्य अतिक्रम्य गृहिण्याः देवक्या गृहं विशङ्कमाविश्य प्रविश्य रात्रावेन तत्रागमनं शङ्काभावहेतुः । बाला कन्या शयने पत्रतले निधाय स्थापयित्वा तस्थौ स्थितवान् ॥ ७४ ॥

सा चञ्चरीकस्वनसन्निभेन

नादेन लोकस्य मनो हरन्ती ।

रुरोद किञ्चिद्विवृतेन बाला

स्फुटत्पयोजाकृतिना मुखेन ॥ ७५ ॥

सैति ॥ बाला कन्या चञ्चरीकस्य भृङ्गस्य स्वनेन नादेन सन्निभेन
सदृशेन नादेन करणेन लोकस्य मनोहरन्ती हृदयमाकर्षन्ती सती
किञ्चिद्विवृतेन अत एव स्फुटत्पयोजाकृतिना निकमभङ्गजाकारेण मुखेन
रुरोद रुदितवती ॥ ७५ ॥

आकर्ण्य बालध्वनिमस्तनिद्राः

प्रधाव्य रक्षापुरुषा जवेन ।

प्रबोध्य यत्नेन पतिं पृथिव्याः

शशंसुरस्मै भगिनीं प्रसूताम् ॥ ७६ ॥

आकर्ण्येति ॥ बालध्वनिं शिशुकान्दित आकर्ण्य अस्तनिद्रा विगत
निद्रा रक्षापुरुषा रक्षार्थनियुक्ता भटा जनन क्षिप्र प्रधाव्य पृथिव्या पतिं
वत्स यत्नेन कथञ्चित् प्रबोध्य प्रबोधनं गमयित्वा अस्मै कसाय भगिनीं दे
वकीं प्रसूता प्राप्तप्रसूता शशंसु न्यवेदयन् ॥ ७६ ॥

सद्यस्समागत्य स तत्र दृष्ट्वा

बालाममर्पेण विमर्शशून्यः ।

स्वस्त्रा निषिद्धोऽपि वधाभिलाषी

जग्राह तस्याश्चरणौ कराम्याम् ॥ ७७ ॥

सद्य इति ॥ स कस सद्य तक्षणं समागत्य तत्र सूतिकागृहे बाला

कन्यां दृष्ट्वा अमर्षेण कोपेन हेतुना विमर्शशून्यः निर्विचारस्सन् स्वस्त्रा भ-
गिन्या निपिद्धोऽपि कन्यकेयमेना मावर्धारिति श्रुतिस्तोऽपि वधाभिलाषी नि-
ग्रहेन्दुस्सन् कराम्या तस्याः बालायाः चरणौ जग्राह गृहीतवान् ॥ ७७ ॥

उदस्य दूरं तरसा करेण
चिक्षेप तां दुर्मतिरश्मपृष्ठे ।

महीमयातैव दिवि स्थिता सा

जज्वाल धाम्ना जगतां सवित्री ॥ ७८ ॥

उदस्येति ॥ दुर्मतिः दुर्बुद्धिः सः कसः ता कन्यां करेण दूरं अत्यर्थं
उदस्य उल्लिख्य अश्मपृष्ठे शिलोपरि चिक्षेप क्षिप्तवान् । जगता सवित्री
लोकमाता सा माया महीं भूमिं अयातैव अप्राप्तैव दिवि व्योम्नि स्थिता
सती धाम्ना स्वरूपेण जज्वाल दीप्ता बभूव ॥ ७८ ॥

ततः करैस्तामरसप्रकाशैः

सा मन्दमान्दोळितशस्त्रजाला ।

विलोक्य तं विह्वलचित्तवृत्तिं

जगाद वाचं जगदेकमाता ॥ ७९ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तरं जगता एकमाता मुख्यजननी सा माया
तामरसप्रकाशैः पद्मसदृशैः करैः मन्द यथा तथा आन्दोळित आघूत शस्त्र-
जाल शूलासिंहरचापाद्यायुधसमूहः यया सा तथा सती विह्वलचित्तवृत्तिं
विवशद्वयं त कस विलोक्य वाचं वक्ष्यमाणप्रकारा जगाद उक्तवती ॥

त्वमग्रहीर्मचरणौ रुपाऽपि

प्रायः फलं तस्य न हन्मि यत्त्वाम् ।

जातः पृथिव्यां तव जाल्म हन्ता

सद्यो हितं चिन्तय साधयामि ॥ ८० ॥

त्वमिति ॥ हे जाल्म असमीक्ष्यकारिन् । 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी
स्या'दित्यमर । अविनेकीत्यर्थः । रुपा रोपेण हेतुनाऽपि त्व मच्चरणौ मम
पादौ अप्रही गृहीतवानसि । त्व मत्पादग्रहणस्य फल प्राप्त प्राप्तवाननु ।
किं फलमिति चेच्छृणु । यद्यस्मान् मत्पादावन्म्वनाद्धेतो त्वा न हन्मि न
हनिष्यामि । वर्तमानसामाप्यान् वर्तमानवन्निर्देशः । तत्फलमिति भावः ।
तत्तर्ह्यक्षतौऽहमिति नाश्वासकाल इत्याह— तव हन्ता हिमकः पृथिव्या
भूमौ कश्चित् जात उद्धृत । सद्य इदानीमेव पय यत् तत् चिन्तय त्रि
चारय । अह साधयामि गच्छामि ॥ ८० ॥

इति नृपमभिधाय ज्योतिषा कुर्वती सा

तटिदिव नयनानि प्राणिनामाकुलानि ।

सुरयुवतिभिरुच्चैर्गीयमानापदाना

सुरपदमभिपेदे पाटिताभ्रा जवेन ॥ ८१ ॥

इति ॥ इति एवप्रकार नृप क्रम अभिधाय उक्त्वा सा काव्या-
यना पोतिषा तेजसा तटिदिव विशुद्धिव प्राणिना देहिना नयनानि लोच-
नानि आकुलानि अम्बस्थानि कुर्वती सुरयुवतीभिः अस्तरोभिः उच्चैः तार-
नादं गीयमान अपदान पराक्रम यस्या तदृशा जवेन पाटिताभ्रा विद-
ळिनभेदयइतिस्सती सुरपद स्वगन्धक अभिपेदे आभिमुख्येन गन्तवती
त्यर्थः ॥ ८१ ॥

॥ ८१ ॥

श्रुत्वा तस्याश्च श्रवणपरुषां वाचमन्तर्विपण्णः

पुत्रापायव्यथितमनसं सान्त्वयित्वा स्वसारम् ।

पञ्चामेव स्वभवनमथ प्राप्य कुच्छादनैपीत्
कंसश्चिन्ताकुलितहृदयो जाग्रदेव त्रियामाम् ॥

इति सुकुमारकृतो कृष्णविलासकाव्ये
द्वितीयस्सर्गः ॥

श्रुत्वेति ॥ तस्या कात्यायन्या श्रवणयो परुषा असह्य वाच 'जा-
स पुत्रिव्या तत्र जास्म हन्ते त्येवख्या वाच श्रुत्वा अन्त मनसि विष-
ण्ण विपादयुक्त कस पुत्राणा अपायेन विनाशेन व्यथित पीडित मन-
यस्या ता भगिनीं सान्त्वयित्वा सामगिरा आश्रास्य अथ अनन्तर पद्मधा-
मेव पादसन्धारेणैव न सु बाहनादिना स्वभवन आत्मीयभवन प्राप्य चिन्त-
या आत्मनि विचारेण आकुलित अगशीकृत हृदय यस्य तथाभूतस्सन् जा-
ग्रदेव जाग्रदस्थ एव त्रियामा रात्रि कुच्छात् प्रपत्तेन अनैपीत् नीत-
वान् ॥

॥ ८२ ॥

इति श्रीरामपाणिवादविरचिताया विलासिन्याख्याया
श्रीकृष्णविलासिन्याख्याया
द्वितीयस्सर्गः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ तृतीयः सर्गः ॥

प्रातः प्रलम्बप्रमुखानमात्यान्
सर्वान् समाहूय स भोजराजः ।
सविभ्रमप्रेरितदृष्टिदत्ते
स्थाने निपण्णानवदद्धिनीतः ॥ १ ॥

अथ अङ्गावतारन्यायेन कसोपक्रममेव कविरूपन्यस्पति प्रातरित्या-
दिना— प्रातः प्रभातसमय एव । अनेन प्रस्तुतस्य त्वरोक्ता । स तथा
विपण्णदृष्ट्य भोजराज कस प्रलम्बप्रमुखान् प्रलम्बारिष्टकेशिप्रेनुकादीन्
अमात्यान् सचिवान् सर्वान् समस्तान् । न तु द्वित्रान् । अनेन कार्यगुरुत्वं
दर्शितम् । समाहूय सम्पक् बहुमानपूर्वकमाहूय सविभ्रम सखिलास यथा
तथा प्रेरितया प्रवर्तितया दृष्ट्या दत्ते कल्पिते स्थाने प्रदेशे निपण्णान् प्रा-
धान्यानुत्सुपुर्णमिष्टान् । तानिति शेष । विनीत विनयसम्पन्नस्मन् अव-
दत् उक्तवान् ॥

॥ १ ॥

सन्दिह्य मोहाद्रसुदेववाक्यं
मया प्रमाणीकृतभूतवाचा ।
हता नृशंसेन सुता भगिन्याः
तेनाविलं मे हृदयं यशोऽपि ॥ २ ॥

तमेयोक्तिप्रकारमाह— सन्दिह्येति ॥ प्रमाणीकृता कारणत्वेनाङ्गी-
कृता भूतवाक् अशरीरवाणी येन तेन नृशंसेन पापेन लोकापवादविषयभू-

तेनेति यावत् । मया वसुदेवस्य वाक्य 'अल तमानेन वधोद्यमेने'ति, 'स-
र्वाण्यपत्यानी'त्यन्तर्भूता वाणी मोहात् अज्ञानात् सन्दिह्य भगिन्यास्सुताः
पदं हताः हिंसिताः । तेन हेतुना अविश्वस्य मे हृदय मनः यशः कीर्तिरपि
आविल कलुषम् । उभयमपि अप्रकाशमभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

जातां पुनः काञ्चन काञ्चनाभां
सुतां गतायुर्निशि हन्तुमैच्छम् ।
उत्सृत्य सा व्योम्नि जवादतिष्ठत्
शस्त्रोत्कटा दर्शितदिव्यरूपा ॥ ३ ॥

जातामिति ॥ पुनः जाता पदं पुत्रनिधनादुत्पन्ना काञ्चनाभा काच-
नप्रभा काचन ईदृशीति वक्तुमशक्या महाप्रभावामिति यावत् । सुता स्व-
सु पुत्री गतायुरह आसन्नमृत्युत्वादेवेत्यर्थः । गतायामिति पाठे गताया अ-
तीताया निशि रात्रौ हन्तुमैच्छ प्रारब्धवानभूवमित्यर्थः । सा दर्शितदिव्य-
रूपा प्रकाशितदिव्याकृतिः उत्सृत्य मत्करात् भ्रशित्वा उद्गम्य शस्त्रैः ना-
नाख्यैः आयुधैः उत्कटा भीषणा जनात् क्षिप्र व्योम्नि गगने अतिष्ठत् स्थि-
तवती ॥ ३ ॥

नियम्य सा मातुल इत्यमर्षं
प्रसेदुषी मामवदच्च बाला ।
अरिर्महीयानजनिष्ट भूमौ
तवोचितं सम्प्रति चिन्तयेति ॥ ४ ॥

नियम्येति ॥ सा अत्र प्रस्तुता बाला मातुल इति मातृसहोदर इति
कृत्वा अमर्षं कोपं नियम्य निगृह्य प्रसेदुषी प्रसन्ना सती मां अवदच्च उक्त-
वती च । भूमौ तत्र महीयान् उत्कृष्ट अरिः शत्रु अजनिष्ट जातः । सम्प्रति
इदानीं उचितं योग्यं यत् तत् चिन्तय विचारयेत्यवददिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

व्याहृत्य मां द्यां प्रति देवनारी-
गणैर्गतायामिति सेवितायाम् ।

देव्यामहं दुश्चरितं स्वमेव

स्मरन् विनिद्रो रजनीमनैषम् ॥ ५ ॥

व्याहृत्येति ॥ इति एवप्रकार मा प्रति व्याहृत्य टक्त्वा देवनारी-
गणै अप्सरोगणै सेविताया तस्या देव्या द्या स्वर्ग प्रति गताया सत्या अहं
स्व मत्सम्बन्धि दुश्चरितं दुर्व्यापार भगिनीपुत्रप्रधख्यमकृत्यमित्यर्थ । स्मरन्
चिन्तयन्नेव विनिद्र निद्राराहितं रजनीं रात्रिक्षेप अनैष अनयम् ॥ ५ ॥

युद्धेषु देवाः पुरुहूतमुख्याः

भग्ना मया स्थातुमशक्नुवन्तः ।

अश्वान् परित्यज्य विमुच्य नागान्

मुक्त्वा च शस्त्राणि दिशो द्रवन्ति ॥६॥

युद्धेष्विति ॥ युद्धेषु सङ्ग्रामेषु मया भग्ना पराजिता पुरुहूतमुख्या-
इन्द्रादय देवा स्थातु स्वस्थाने र्गितु अशक्नुवन्त असमर्थास्मन्त अश्वान्
परित्यज्य उपेक्ष्य नागान् गजान् विमुच्य त्यक्त्वा शस्त्राणि आयुधानि च
मुक्त्वा दृष्ट्वा दिशः देशान्तराणि प्रति द्रवन्ति धावन्ति । इदानीमपि
तथा दृश्यन्त इति वर्तमाननिर्देश ॥ ॥ ६ ॥

तदेषु नैकोऽपि भुवं गतो मे

शक्नोति कर्तुं प्रतिकूलभावम् ।

महीयसः किं घटते परागः

समीरणस्याभिमुखं प्रसक्तुम् ॥ ७ ॥

तदिति ॥ तत् तस्माद्देतो एषु देवेषु मन्ये एकोऽपि भुवगत भूलो-
क प्राप्त मे प्रतिकूलभाय प्रतिपक्षत्व कर्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति ।
पराग भूरेणु महीपसोऽतिमहत समीरणस्य वायो अभिमुख यथा भवति
तथा प्रसक्तु प्राप्तु किं घटते किं चेष्टते । न शक्नो भवेदित्यर्थ । अत्र
देवपरागयोश्च प्राकरणिकाप्राकरणिकयो विम्बप्रतिविम्बभावात् दृष्टान्तोऽ
लङ्कार । तदुक्तम्— 'चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृति'रिति ॥७॥

किमन्यदार्ताभ्यवपत्तिकामः

सुरेषु सन्दर्शितपक्षपातः ।

अजायतोर्व्यामसुरान्निहन्तुं

स एव मन्ये सरसीरुहाक्षः ॥ ८ ॥

किमिति ॥ स तादृक्प्रभाय सरसीरुहाक्ष विष्णुरेव आर्ताना दु-
खिताना अभ्यवपत्तौ अनुग्रहे काम अभिलाष यस्य स । 'अभ्यवपत्तिर-
नुग्रह'इत्यमर । सुरेषु देवेषु सन्दर्शित प्रकाशित पक्षपात स्नेह येन
तथाभूतस्सन् असुरान् निहन्तु असुरनिग्रहार्थ उर्व्या अजायत जात इति
मन्ये । किमन्यत् अन्यत् किमपि तदेवेत्यर्थ । अयमेव हि देवीरचनेऽभि
प्राय इति भाव ॥ ॥ ८ ॥

सर्वे वयं दैत्यकुलप्रसूताः

केनापि जाता भुवि कारणेन ।

स तेन सन्नहति जेतुमस्मान्

उक्तोऽयमथः किल नारदेन ॥ ९ ॥

अस्तु स तावत् असुरान् निहन्तु किमस्माक ततो हानिरिति चेत्
अत्राह— सर्वे इति ॥ यय अस्मदादयः सर्वे दैत्यकुले असुरकुले प्रसूता
उद्भूता असुरा एवेत्यर्थ । केनापि अपरित्वेयेन कारणेन निमित्तेन मुनि जा

तां भूमौ मानुषत्वेन वर्तमाने । तेन हेतुना स निष्णु अस्मान् जेतुं परि-
भयितुं सन्नहति उद्युक्तः । कुत भवतेदमभिगतमिति चेत् अत्राह— अयं
अर्थः । वयं असुराशसम्भवा इत्येष वृत्तान्तः नारदेनोक्तः । किञ्चेति प्रसि-
द्धौ । युष्माभिः अविदितपूर्वं इति भावः ॥ ९ ॥

अतस्तदुच्छेदविधौ विनिद्राः

यतश्चमद्यैव बलानुरूपम् ।

नखाग्रलाव्यस्तरुङ्कुरात्मा

परश्वथस्यापि ततोऽतिभूमिः ॥ १० ॥

तत् किं अस्माभिः कर्तव्यमिति चेदत्राह— अतः इति ॥ अतः अ-
स्मात् कारणात् यूयं विनिद्रा जामदग्न्युद्वयं तस्य निष्णो उच्छेदविधौ उ-
न्मूलनकर्मणि बलानुरूपं शक्तिसदृशं अद्यैव इदानीमेव यतश्च प्रयत्नं कुरु-
त । प्रयतिष्यामहे क्रमेण किं त्वरयेति चेत् अत्र दृष्टान्तेन त्वरयति—
नखेति ॥ तरुं घृक्षं अकुरात्मा अकुरावस्थं नखाग्रेण लाव्यं छेत्तुं श-
क्यं । अथवा अवश्यं लाव्यं छेदनीयं एवेत्यर्थः । ततः उपरि अकुरावस्था-
या उपेक्षितस्तद् परश्वथस्य निशितबृहत्कुठारस्यापि अनिभूमिः अतिक्रान्त-
विषयः स्यादिति शेषः ॥ १० ॥

यस्मिन् भवत्याश्रितवत्सलत्वं

विप्रेषु यस्यास्ति विशेषसङ्गः ।

मनोहरं यश्च विभर्ति रूपं

वधं स बालोऽर्हति मत्सकाशात् ॥ ११ ॥

स कुलास्ते । कथं वा ज्ञायत इति चेदत्राह— यस्मिन्निति ॥
यस्मिन् बाले आश्रितेषु जनेषु वत्सलत्वं वात्सल्यं भवति । यस्य विप्रेषु वि-
शेषेण अतिशयेन सङ्गः सक्तिः अस्ति । अमाधारणा भक्तिरिति यावत् ।

यश्च मनोहर द्रष्टृणा आनन्दकर रूप विभर्ति । त्रयो ह्येते विष्णुशसम्भवा
इति भाव । तदुक्तम्— 'प्रिप्रेषु भक्तो विधुरो दयालु विद्यानिशुद्धो वि-
भलाङ्गकान्ति । विवेकशाली च विभाव्यते य स एव विष्णुर्भुवि मर्त्य-
रूप' इति । स तादृश बाल मत्सकाशात् वध अर्हति । भवद्भि स हन्त-
व्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

मखाश्च तत्प्रीतिकृतो निवार्याः

निवारणीया श्रुतिरग्रिमाऽपि ।

तृणीकृताशेषजनप्रभावा

संस्तौति या तन्महिमानमेव ॥ १२ ॥

मखा इति ॥ भवद्भि तस्य विष्णो प्रीतिकृत प्रियङ्गुरा मखा या-
गाश्च निवार्या निहन्तव्या । अग्रिमा श्रुति उपनिषत् सा च निवारणीया
निरोद्धव्या । किं अनया वारितयेति चेदब्राह्म— या श्रुति तृणीकृत तृण
वत् अनादृत अशेषस्य विष्णुव्यतिरिक्तस्य जनस्य प्रभाव उत्कर्ष यया
तादृशी सती तस्य विष्णो महिमान महत्त्वमेव संस्तौति सम्पक् प्रशंसति ।
तस्या अनिवारिताया तद्वाङ्मिता विष्णुभक्ति लोकस्य न विरमेदिति भावः ॥

गते विरामं गरुडध्वजेऽस्मिन्

मखेषु सर्वत्र निवारितेषु ।

सुरेषु सर्वेष्वपि दुर्बलेषु

हस्ते भविष्यत्यमरावती नः ॥ १३ ॥

गत इति ॥ अस्मिन् अस्मान् द्वेष्टु अवतीर्णे गरुडध्वजे विष्णो वि-
राम अयसान गते सति सर्वत्र सर्वप्रदेशेषु मखेषु यज्ञेषु अथवा सर्वेषु नि-
त्यनैमित्तिकेषु कर्मसु निवारितेषु प्रतिषिद्धेषु सत्सु सर्वेषु सुरेषु देवेष्वपि
दुर्बलेषु क्षीणबलेषु । 'अन्नमेव हि शरीरिणा बल'मिति वचनात् मखप्रणा-

शात् मखाशिन पुन न जीयेयुरिति भाव । अत तेष्वापि ग्रन्थिनेषु ससु
अमरायती न अस्माक हस्ते भविष्यति अग्निना भविष्यतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

इत्यृचिपस्तस्य पदोपकण्ठं

नीराजयन्तो मकुटप्रभाभिः ।

अवादिपुर्विक्रमदर्पितास्ते

कृताट्टहासध्वनिकम्पिताशाः ॥ १४ ॥

इतीति ॥ ते प्रलम्बप्रमुखा इत्यृचिप एव उक्तवत् तस्य कसस्य
पदोपकण्ठ चरणसमीप मकुटानां किरीटानां प्रभाभि नीराजयन्त नारा-
जनविधिमिव कुर्वन्त । पदान्तिके प्रणमन्त इत्यर्थ । विक्रमेण स्वपराक्र-
मेण दर्पिता सञ्जाताहङ्कारा अत एव कृतेन अट्टहासध्वनिना सिद्धानादेन
कम्पिताशा चलितदिगन्तास्सन्त अवादिषु उक्तवन्त ॥ १४ ॥

किं चिन्तया पार्थिव मुङ्क्ष्व भोगान्

अस्मासु जीवत्सु कुतो रिपुस्ते ।

कथं मयूखेषु परिस्फुरत्सु

सरोजवन्धोस्तमसाऽभिभूतिः ॥ १५ ॥

उक्तिप्रकारमाह— किमिति ॥ हे पार्थिव राजन् चिन्तया किं प्र-
योजनम् । 'चिन्तयन्दुश्चरित मदीय'मित्यादि यदुक्त भवता तत्रात्रिन्दु-
श्चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थ । भोगान् इच्छानुरूपसुखसाग्नानि मुङ्क्ष्व । का
मचरानुज्ञाया लोढ । अस्मासु मन्त्रिप्रवरैषु सत्सु ते तत्र रिपु शत्रु कुत
कुत्र सम्भवति । अत्र दृष्टान्तमाह— मयूखेषु रश्मिषु परित सर्जत स्फुर-
त्सु प्रदीप्यमानेषु सत्सु सरोजवन्धो सूर्यस्य तमसा अधकारेण अभिभूति
अभिभव कथं भवति । तम कर्तृकात्मापजय न्न स्यादित्यर्थ ॥ १५ ॥

अमातरिश्वानमहव्यवाहं
 असूर्यशीतांशुमवज्रपाणिम् ।
 अनच्युतेशानपितामहं च
 द्रष्टासि राजन्नचिरेण लोकम् ॥ १६ ॥

अमातरिश्वानमिति ॥ हे राजन् त्वं लोकं भुञ्जन् अचिरेण क्षिप्रमेव
 मातरिश्वां प्राप्य न विद्यते यत्रेति तादृशं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि । एव उत्तरत्रापि ।
 अविद्यमानं हव्यग्राहं अग्निं यत्र । अविद्यमानो सूर्यशीतांशू यत्र । अवि-
 द्यमानं वज्रपाणिं इन्द्रं यत्र । अविद्यमानं अच्युतं विष्णुं ईशानं शिवं
 पितामहं ब्रह्मा यत्र, तथापि च द्रष्टासि ॥ ॥ १६ ॥

इत्युचिपस्तानुचितोपचारैः
 सम्भाव्य कृत्येषु समादिदेश ।
 स देवकीमानकदुन्दुभिं च
 विमोचयामास च बन्धनस्थौ ॥ १७ ॥

इतीति ॥ स कस इत्युचिष एव उक्तवत् तान् प्रलम्बादीन् उ-
 चितै योग्यै उपचारैः अन्नपानाभरणादिसम्मानैः सम्भाव्य पूजयित्वा कृ-
 त्येषु जगद्गुणरूपकार्येषु समादिदेश सम्यक् नियुक्तान् । बन्धनस्थौ
 बन्धने स्थितौ देवकीं आनकदुन्दुभिश्च विमोचयामास विगतग्रधौ कृतग्राह्य ॥

लब्ध्वा निधानं न तथा दरिक्षे
 गतिं समासाद्य तथा न पंथः ।
 तथा न चान्यो दृशमाप्य हृष्येत्
 यथाऽऽप्तपुत्रस्स जहर्ष नन्दः ॥ १८ ॥

लब्ध्वेति ॥ आप्तपुत्र प्राप्ततनयोत्पत्तिः स नन्दः नन्दगोपः यथा
 येन प्रकारेण जहर्ष दृष्ट्यान् तथा तादृशप्रकारः दरिद्रः निर्जनः निग्नः
 निक्षेपकुम्भः लब्ध्वाऽपि न दृष्येत् दृष्टो न भवेत् । तथा पशुः पदाः खञ्जः
 गतिं स्वच्छन्दगमनः समासाद्य प्राप्य न दृष्येत् । तथा अन्यः नष्टलोचनः
 दृशः दर्शनः अत्राप्यः लब्ध्वा न च दृष्येदिति । एषा यः हर्षः भवेत् ततोऽ-
 त्रिको नन्दस्य हर्षः अभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥

तपने चरमाचलं प्रपन्ने

तमसा च स्थगितेषु दिङ्मुखेषु ।

यमुनातटवासिनं तमूचे

वसुदेवः प्रतिपद्य नन्दगोपम् ॥ १९ ॥

तपन इति ॥ तपने सूर्ये चरमाचलः अस्ताचलः प्रपन्ने प्राप्ते सति
 तमसा अन्यकारेण दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु च स्थगितेषु आच्छादितेषु सन्तु
 वसुदेवः यमुनातटे नस्तु शीलमस्येति तथाभूतः तनयोत्पत्तिप्रदृष्टः नन्दगोपः
 प्रतिपद्य प्राप्य बहुमान्यः च । 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ता विति वचनान् ।
 उवाच उक्तवान् । वसन्तमालिकावृत्तमिदम् । 'विपमे ससजा गुरुः समे
 चेन् सभरा गौ च वसन्तमालिका स्या'दिति लक्षणात् ॥ १९ ॥

तपसा तव नन्दगोप मन्ये

फलितं जन्मसहस्रसञ्चितेन ।

ऋणमन्यमपोहितुं त्वदीयं

यदयं पुत्रनिधिस्समाविरासीत् ॥ २० ॥

तपसेति ॥ हे नन्दगोप तव जन्मसहस्रेषु बहुषु जन्मान्तरेषु सञ्चि-
 तेन समहीकृतेन तपसा फलितं फलं दर्शितमिति अहं मन्ये कल्पयामि ।
 यत् यस्मात् कारणात् पुत्र एव निधिः निक्षेपः अत्यः ऋणः पितृविषयः

सन्तत्या निष्क्रेतव्य त्वदीयं तत्र ऋण अपोहितु निरोकर्तुं सम्यक् आविरा-
सीत् आविर्भूतः । लब्धनिक्षेपेण किं दुर्लभ ऋणमोचनमिति द्योत्यते ॥२०॥

इह खेलति पूतनेति कृत्या

शिशुहत्यानिरता पुरोपकण्ठे ।

तदहर्निशमत्र रक्षणीयो

नयनानन्दकरस्सुतस्त्वयाऽयम् ॥ २१ ॥

इहेति ॥ इह अस्मिन् प्रदेशे पुरस्य उपकण्ठे समीपे शिशुहत्यायां
बालवधे निरता तत्परा पूतनेति पूतनाख्या कृत्या पिशाचौ खेलति सलीलं
सञ्चरति । शिशुमारणमेव अस्याः क्रीडेति भावः । तत् तस्माद्देतोः अत्र अ-
स्मिन् समये त्वया नयनयोः आनन्दकरः अयं सुतः पुत्रः अहर्निश अहनि
निशायाञ्च रक्षणीयः रक्षितुमर्हः ॥ ॥ २१ ॥

अथवा किमिवास्पते त्वयाऽस्मिन्

निजमुत्सृज्य पदं पुरोपकण्ठे

सविधे न वसन्ति बुद्धिमन्तः

फणिनो वायुसखस्य भूपतेश्च ॥ २२ ॥

अन्यच्च । राजकुलसचारोऽप्यनुचित इत्याह—

अथवेति ॥ अथवेति पक्षान्तरद्योतकमन्ययम् । त्वया निज आत्मीयं
पदं स्थानं गोकुलं उत्सृज्य उपेक्ष्य अस्मिन् पुरस्य उपकण्ठे राजधान्याः
समीपे किमिव किमर्थम् । किमिवेत्येकमन्ययम् । आस्पते स्वीयते । तत् अ-
साप्रतमित्याह—बुद्धिमन्तः मतिमन्तः विवेकिन इत्यर्थः । फणिनः सर्पस्य,
वायुसखस्य अग्रे, भूपते राज्ञश्च सविधे सन्निधौ न वसन्ति न वासं कुर्व-
न्ति । अप्रायस्य अतिसुलभत्वादिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

प्रतिवेदि निविष्टपूर्णकुम्भं
 विलसत्तोरणमुज्ज्वलप्रदीपम् ।
 व्रज गोकुलमाकुलं प्रजाभिः
 भवदीयागमनप्रहर्षिणीभिः ॥ २३ ॥

अस्मिन् समये तु निधेयतो न परित्याज्य गोकुलमित्याह—

प्रतिवेदीति ॥ त्व गोकुल गोष्ठ व्रज गच्छ । प्राप्तकाले लोट् । तदा
 गमने तत्र समाव्यमानविशेषमाह विशेषणचतुष्टयेन— प्रतिवेदि वेदिषु
 निविष्टपूर्णकुम्भं निहितकनकादिपूर्णकलशं विलसत्तोरणं उच्छ्रितध्वजादिना
 शोभमानबहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्रीबहिर्द्वारं मित्यमरः । उज्ज्वलन्तं प्रज्वलन्तं
 प्रदीपा यस्मिन् तथाभूतम् । भवदीयेन आगमनेन हेतुना प्रहर्षिणीभिः प्रा-
 तहर्षशीलाभिः प्रजाभिः गोपगोर्पाजने आकुलं सङ्कीर्णम् । भवत्प्राप्तायेव
 भविष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

शिशुरस्ति ममापि रोहिणेयः
 भवदीये विषये विवर्द्धमानः ।
 स च साधु निरीक्ष्य रक्षितव्यः
 वपुषा केवलमावयोर्हि भेदः ॥ २४ ॥

शिशुरिति ॥ ममापि शिशु आत् रोहिणेय रोहिणीमुत भवदीये
 विषये देशे विवर्द्धमानोऽस्ति विद्यते । स च साधु सम्यक् निरीक्ष्य निरी-
 क्षण इष्टदानेन लाळनम् । तन् कृत्वा रक्षितव्यं त्रातव्यं । त्वयेति शेषः ।
 ननु त्वदीयं मया कथं रक्षितव्यं इति चेत् अत्राह— आवयो मम च
 तत्र च वपुषा शरीरेण केवलं परं भेदः । मनस्तु एकमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा गतवति देवकीसहाये
 सन्त्रस्तः कथमपि नीतरात्रिशेषः ।

आरोहत्युदयमहीधरस्य शृङ्गं

तिग्मांशौ निजवसतिं प्रति प्रतस्थे ॥ २५ ॥

इतीति ॥ इति एवप्रकार उक्त्वा देवकीसहाये वसुदेवे गतवति सन्त्रस्त पूतनापतनशङ्कया भीतः कथमपि यत्नेन नीतः थापितः रात्रे शेषः केन तादृशः स नन्दगोपः तिग्मांशौ सूर्ये उदयमहीधरस्य उदयोद्रे शृङ्गं आरोहति सति दिनारम्भ एवेत्यर्थः । निजवसतिं गोष्ठं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । प्रहर्षिणी नाम वृत्तमिदम् । 'ओओगस्त्रिदशयति प्रहर्षिणीय'मिति लक्षणात् ॥ २५ ॥

सचकितमृगमण्डलानि कुर्वन्

शकटशतध्वनिभिर्वनान्तराणि ।

प्रमुदितमथ गोकुलं प्रपेदे

दिशिदिशि मारुतधूतकेतुमालम् ॥ २६ ॥

सचकितेति ॥ शकटानां वाहनविशेषाणां शतस्य समूहस्य । अनेन बहुगोपसङ्घसहितत्वं दर्शितम् । ध्वनिभिः शब्दैः नान्तराणि विपिनायका शान् सचकितानि चकितेन भयेन सहितानि मृगमण्डलानि वन्यसमूहा येषु तादृशानि कुर्वन् । अथ अनन्तरं स नन्दगोपः प्रमुदितः सन्तुष्टजनः दिशिदिशि सत्रासु दिक्षु मारुतेन मरुता धूतकेतुमालः कपितध्वजकदम्बः गोकुलं प्रपेदे प्राप्तवान् । पुष्पिताग्रानाम् वृत्तमिदम् । 'अधुजि न धुगरेफ तो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

निजवसतिमभिप्रपद्य तुष्टः

किमपि न कर्म करोति गोपः ।

नवनलिनपलाशचारुनेत्रं

वदनमहर्निशमात्मजस्य पश्यन् ॥ २७ ॥

निजेति ॥ नन्दगोपः निजवसतिं आत्मभवनं अभिप्रपद्य अभिगम्य
 आत्मजस्य पुत्रस्य नवनाळिनस्य नूतनविकसितांबुजस्य पलाशे पत्रे इव चा-
 रुणी सुन्दरे नेत्रे यस्मिन् तत् तादृशं वदनं मुखं अहर्निशं दिवारात्रं पश्यन्
 तुष्टः दर्शनाद्वेतोः अतिप्रहृष्टस्तन् किमपि कर्म स्नानभोजनादिकमपि न
 करोति कर्तुं न शक्तो भवति । तादृशानन्दसागरमग्रत्वादिति भावः । अत्र
 कत्रेरपि मत्स्यतिशयेन आत्मनः तदानीन्तनत्वभावनया करोतीति वर्तमान
 निर्देशः ॥

॥ २७ ॥

मुग्धभावमधुरेण रञ्जयन्
 शैशवेन हृदयं व्रजौकसाम् ।

गोकुले स विजहार केशवः

क्षीरवारिनिधिमप्यचिन्तयन् ॥ २८ ॥

मुग्धेति ॥ सः केशवः हरिः मुग्धभावेन मोहनस्वभावेन हेतुना मधु-
 रेण मनोहरेण शैशवेन बालभावेन व्रजौकसां गोष्ठवासिनां हृदयं रञ्जयन्
 रागयुक्तं कुर्वन् गोकुले विजहार क्रीडितवान् । क्षीरवारिनिधिं दुग्धाब्धि-
 मपि अचिन्तयन् अस्मरन् सन्नित्यनेन निजास्पदादपि गोकुले रमणीयत्वं
 द्योत्यते । रथोद्धतानाम् वृत्तमिदम् । 'शन्नरात्रिहरथोद्धतालगा' धिति लक्ष-
 णात् ॥

॥ २८ ॥

वदनं मधुसूदनः कराभ्यां

चरणांगुष्ठमुपानयत् पिपासुः ।

गळितेव ततस्सुरसवन्ती

नखमुक्तामणिदीधितिच्छलेन ॥ २९ ॥

वदनमिति ॥ मधुसूदनः बालकृष्णः कराभ्यां चरणस्य अंगुष्ठं पि-
 पासुः पात्रमिच्छुस्तन् वदनं उपानयत् प्रापयामास । अयं हि उत्तानशयन-

स्य शिशोः स्वभावः । ततः चरणांगुष्ठनखस्यैव मुक्तामणैः दीधितिच्छलेन
रस्मिव्याजेन सुरस्ववन्ती गङ्गा गळिना निपतितैवेत्युत्प्रेक्षा । नत्वपद्धतिः ।
इवशब्दस्यापि ध्वणात् ॥ २९ ॥

अमृतांशुस्त्रिपरः प्रमोदं ।

नयनानां जनयन् स पद्मनाभः ।

भवनं भवनात् करौ कराभ्यां

व्रजयोपिद्भिरनीयताङ्कमङ्कात् ॥ ३० ॥

अमृताशुरिति ॥ अपरः अमृताशुरिव चन्द्र इव नयनानां द्रष्टृजन-
लोचनानां प्रमोद जनयन् उत्पादयन् स पद्मनाभः बालकृष्णः व्रजयोपि-
द्भिः गोकुलस्त्रीभिः भवनात् भवनं अन्यगृह कराभ्यां सकाशात् करौ अन्य-
करौ अङ्कात् उत्सङ्गात् अङ्कं अन्यस्य उत्सङ्गं अनीयत प्रापितः ॥ ३० ॥

अथः कदाचिच्छकटस्य शायितः

स्वकार्यपर्याकुलया यशोदया ।

स लीलया पादसरोरुहं शनैः

उदञ्चयामास सरोजलोचनः ॥ ३१ ॥

अथ इति ॥ कदाचिन् कस्मिंश्चिदिने स्वकार्ये गृहकृत्यादौ पर्याकुल-
या तत्परया यशोदया शकटस्य बाहनविशेषस्य अथशायितः सरोजलोचनः
कृष्णः पादसरोरुहं एकपादाब्जं लीलया क्रीडया शनैः मन्दं उदञ्चयामास ।
उद्गमयामास ॥ यशस्य नाम वृचमिदम् । 'व्रतौ तु, वंशस्यमुदीरित जरा'
विति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

मधुभिर्दश्रणांबुजताडितं ।

शकटमाशु समुत्थितमम्बरे ।

विपरिवृत्य पपात महीतले

पटुतरध्वनिपूरितदिङ्मुखम् ॥ ३२ ॥

मधुमिद इति ॥ मधुमिदं कृष्णस्य चरणावुजेन ताटित प्रहत शक-
ट आशु क्षिप्र अवग्रे गगने समुत्थित समुत्पतित सन् विपरिवृत्य ततोऽ-
धोमुख विनिवृत्य महीतले भूतलपृष्ठे पटुतरेण उच्चतरेण ध्वनिना शब्देन
पूरित दिङ्मुख यथा भवति तथा पपात पतितम् । द्रुतविलम्बित नाम वृत्त-
मिदम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नमोभरा' इति लक्षणात् ॥ ३२ ॥

शकटपतनजन्म नन्दमुख्याः

स्तनितमिव ध्वनितं निशम्य गोपाः ।

किमिदमिति भयेन तत्र जग्मुः

त्वरितगतिच्यवमानकेशवन्धाः ॥ ३३ ॥

शकटेति ॥ नन्दमुख्या नन्दप्रभाना गोपा स्तनित गर्जितमिव
शकटस्य पतनात् जन्म जनन यस्य तथाविध ध्वनित शब्द निशम्य श्रु-
त्वा किमिदमिति एतत् किं भवेदिति भयेन भीत्या त्वरितया सञ्जातत्वरया
गत्या गमनेन च्यवमाना भ्रमन्त केशवन्धा चिकुरवन्धानि येषां तथा
सन्त तत्र तस्मिन् प्रदेशे जग्मु प्रापु । यत श्रुतशब्दः त देश प्राप्ता
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुचकलशविलम्बपाणिपद्मा

विगळितबन्धमनोज्ञकेशपाशा ।

सपदि सह सखीभिरन्वधावत्

कलमणिनूपुरशिञ्जिता यशोदा ॥ ३४ ॥

कुचेति ॥ यशोदा कुचवल्लभा स्तनकुम्भयो विलम्ब विपक्त ि

हिते इत्यर्थ । पाणिपद्मे कराबुजे यस्या । निगलितबन्ध स्रथबन्धन अ
त मनोज्ञ अतिरमणीय केशपाश प्रशस्तकेश यस्या । कल मधुर माणि
मययो नूपुरयो पादकटकयो शिञ्जित रणित यस्या तथा सती । सखी
मि सह सपदि नन्दादीन् अन्वधावत् अन्त्राद्गोत् ॥ ३४ ॥

कृतस्मितं कचिदपरिक्षतं सुतं

विलोक्य तं प्रमुदितमानसं परम् ।

ब्रजौकसां सविधनिवासिनां मुखात्

विसिस्मिये विदिततदीयविक्रमा ॥ ३५ ॥

कृतेति ॥ सेत्यत्रानुवर्तते । सा यशोदा कचित् प्रदेशे अपरिक्षत
अक्षतशरार कृतास्मित त तादृश सुत पुत्र निलोक्य पर अत्यर्थ प्रमुदित-
मानस सन्तुष्टहृदय सविधनिवासिना अन्तिकगतिना ब्रजौकसा गोपाना
मुखात् निदित ज्ञात तदीय तस्य सुतस्य विक्रम चरणेन शकटपाटन-
रूपा प्रवृत्ति यया तथा सती विसिस्मिये विस्मिताऽभूत् । 'मिद्गृह्यसने'
इत्यस्माह्लिद् । आत्मनेपदम् । रुचिरानाम वृत्तमिदम् । 'चतुर्ग्रहेरिह रुचि
रा जभस्मगा इति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

सुतशोणितमेव मन्यमाना

चरणं तस्य निसर्गपाटलं तत् ।

उदमार्जयदंशुकाञ्चलेन

द्रुतमागत्य पुनःपुनर्यशोदा ॥ ३६ ॥

कृतेति ॥ यशोदा तस्य सुतस्य निसर्गेण स्वभावेन पाटल अरुण
तच्चरण पादतलमेव सुतशोणित गलितरक्तामिति मन्यमाना अक्रुद्धयमाना
सती द्रुत आगत्य सत्वर उपेत्य अशुकाञ्चलेन वस्त्राग्रेण पुन पुन भूयो-
भूयोऽपि उदमार्जयत् मार्जनं कृतवती ॥ ३६ ॥

तिलकं मधुविद्धिपो ललाटे

रजसा गोमयजन्मना विधाय ।

उरसा परिरम्य नन्दगोपः

सुचिरं तस्य सुमङ्गलानि दृष्ट्वौ ॥ ३७ ॥

तिलकमिति ॥ नन्दगोपः मधुविद्धिपः कृष्णस्य ललाटे फाले गोम-
यात् जन्म यस्य तादृशेन रजसा गोमयपरागेण तिलक विशेषक विधाय
कृत्वा । इदं अमङ्गलनिवृत्त्यर्थम् । यदाहुः — 'गोमयोद्धलनं कुर्यात् अशुभ-
स्य प्रशान्तय' इति । उरसा निजवक्षसा परिरम्य तं आश्लिष्य तस्य सुमङ्ग-
लानि शोभनकल्याणानि चिर दीर्घकालं दृष्ट्वौ ध्यातवान् । शकटपातभीतः
सन्निहितः पर एवविधानार्थं माभूवन्निति कुलदैवतानि प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

शकटं मधुसूदनस्य दृष्ट्वा

चरणोदञ्चनविभ्रमेण भग्नम् ।

अथ वारिनिधेर्विवेश गर्भं

स्वरथस्यापि विशङ्क्य भङ्गमर्कः ॥ ३८ ॥

अथ अस्तमनवर्णनमारभते—

शकटमिति ॥ अथ अनन्तरं अर्कः सूर्यः मधुसूदनस्य चरणोदञ्च-
नेन पादोत्क्षेपरूपेण विभ्रमेण विलसेन भग्नं शकलितं शकटं दृष्ट्वा स्वरथ-
स्य आत्मरथस्यापि भङ्गं विशङ्क्य वाहनभङ्गे प्रवृत्तोऽयं कृष्णः मद्रथसापे
कदाचिन् भङ्गद्वयतीति ज्ञातशङ्क इव वारिनिधेः गर्भं विवेश प्रविष्टवान् ।
अत्र इगदिशब्दाभावात् गम्योत्प्रेक्षा ॥ ॥ ३८ ॥

परितस्फुरता नवेन सन्ध्या-

महसा पल्लवपाटलेन लिप्ताः ।

पतिता इव पावके विरेजुः

ककुभो दुस्सहभानुविप्रयोगात् ॥ ३९ ॥

परित इति ॥ परितः समन्तात् स्फुरता प्रकाशमानेन नवेन पट्टुव
तरुक्सल्यमिव पाटलेन अरुणेन सन्व्यायाः महसा तेजसा लिप्ताः स्पृष्टाः
कुकुमादिचर्चिता इवेत्यर्थः । ककुभः दिशः विरेजुः शुशुभिरे । अत्रोत्प्रेक्ष-
ते— दुस्सहः सोढु अशक्यः भानोः विप्रयोगः यासां तथाभूतत्वात् पावके
पतिताः शरीरत्यागार्थं अग्निं प्रविष्टा इवेति । प्रियतमविरहे पतिव्रताना इदं
उचितमेवेति भावः ॥ ॥ ३९ ॥

क्षुभितश्चिरमम्बरांबुराशिः

तपनस्यन्दनवाहनावगाहात् ।

स्फुरदुद्भटतारकापदेशात्

सहसाऽऽकीर्यत फेनमण्डलेन ॥ ४० ॥

क्षुभित इति ॥ तपनस्यन्दनस्य सूर्यरथस्यैव वाहनस्य प्रवहणस्य
अवगाहात् मज्जनाद्वैतोः अवरमेव अंबुराशिः चिर अत्यर्थं क्षुभितः चलितः
सहसा तत्क्षणमेव स्फुरन्तीना शोभमानाना उद्भटाना प्रकाशिना तारका-
णा नक्षत्राणा अपदेशात् व्याजात् । तादृश अपदेश आश्रित्येति त्यज्येति
पञ्चमी । फेनाना मण्डलेन समूहेन आकीर्यत आकीर्णः व्याप्त इत्यर्थः । अ-
न्यौ हि महतो पानपात्रस्य मज्जने फेनोद्गमस्तपयते ॥ ॥ ४० ॥

अहिमरुचि रसातलं प्रविष्टे

भयचकितस्वविनाशमाकलय्य ।

तत इव तरसोत्पतन्नसीमा

तिमिरभरः पृथिवीतलं प्रपेदे ॥ ४१ ॥

अहिमेति ॥ अहिमरुचि सूर्ये रसातल पाताळ प्रविष्टं सति स्ववि-
नाशं आत्मनाशं आकलन्य आशङ्क्य असीमा अन्तर्विः तिमिरभरः तम-
समूहः भयेन त्रासेन चकितः कम्पितस्तन्निव तनः रसातलात् सकाशात्
तरसा उत्पतन् क्षिप्रं उपरि गच्छन् पृथिवीतल भूतलं प्रपेदे प्राप्तः । अत्र
आलोकाभावरूपस्य तमसः सर्पाद्वीतेः पाताळात् उद्गमनाभावेऽपि तत्रा
संभावनात् उत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

भूरन्तरिक्षं भवनानि रथ्याः

वनानि शैलास्सरितस्समुद्राः ।

ध्वान्ते दिशां रून्धति चक्रवाळं

व्यक्तं न केनापि किमप्यवेदि ॥ ४२ ॥

भूरिति ॥ ध्वान्ते तमसि दिशां चक्रवाळं दिङ्मण्डलं रून्धति आ-
वृण्वति सति केनापि जनेन किमपि वस्तु व्यक्तं स्पष्टं पथा भवति तथा
नावेदि न विदितम् । केनापीत्युक्तमेव भूरित्यादिना किञ्चित् प्रपञ्चयति—
भूः भूमिः, अन्तरिक्षं, भवनानि गृहाः, रथ्याः राजमार्गाः, वनानि विपिनानि,
शैलाः पर्वताः, सरितः नद्यः, समुद्राः अव्ययः इति । उपलक्षणाभिदं अनि-
र्देस्याना पदार्थानाम् ॥ ४२ ॥

अथ प्रयाति प्रहरे यशोदा

जने च किञ्चिन्निभृते सनिद्रे ।

पुत्रं पयःपानगुरुप्रमोदं

प्रस्वापयन्ती कळमित्यगायत् ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ प्रहरे यामे । 'यामप्रहणं' इत्यमरः । पूर्वयामे
प्रयाति अवसिते सति जने च गोपगोपीवर्गे सनिद्रे निद्रां गते अत्र एव
किञ्चित् निभृते निश्शब्दे सति यशोदा पयःपानेन स्तन्यपानेन हेतुना गुरु-

प्रमोद अधिकसन्तोषं पुत्रं प्रस्थापयन्ती निद्रां प्रापयन्ती सती कलं मधुरं
इति एवंप्रकारं अगापत् गानं चकार । शिशुस्थापनोचितानि कानिचित्
प्रेमयाणि अकथयदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुन्दल्लिपंस्तालफलप्रकाशः ।

तापिञ्छवर्णास्तरुणार्कभासः ।

प्रभूतदुग्धा नवनीतवत्यो

गावस्सहस्रं तनय त्वदीयाः ॥ ४४ ॥

गानप्रकारमाह— कुन्देति ॥ हे तनय कुन्दल्लिपः कुन्दकुसुम-
मिव धवलाः । काश्चनेति शेषः । तथाऽन्याः तालफलस्येव प्रकाशः यासां
तादृश्यः । नीलरक्तवर्णा इत्यर्थः । तथा कतिचन तापिञ्छवर्णाः तमालरु-
चः नीलवर्णाः । तथा पराः तरुणार्कभासः अरुणच्छवयः प्रभूतदुग्धाः प्रचु-
रक्षीराः नवनीतवत्यः बहुनवनीतशालिन्यः सहस्र गावः धेनवः त्वदीयाः त्व-
त्सन्निधिन्यः । इमाश्च एव ते प्रदास्यामि क्षिप्रं स्वपिहीति भावः ॥ ४४ ॥

प्रियाळखर्जूरसमप्रसानुः

फलाढ्यरंभावनशोभनीयः ।

ननूपभोगाय सुतायमास्ते

गोवर्धनो नाम महीधरस्ते ॥ ४५ ॥

प्रियाळेति ॥ हे सुत प्रियाळः राजादनवृक्षः खर्जूरः तृणद्रुमविशे-
षैश्च समप्रसानुः सपूर्णप्रदेशः फलाढ्येन भूयिष्ठफलेन रभावनेन कदलीस-
मूहेन शोभनीयः रमणीयः गोवर्धनो नाम अयं महीधरः शैलः ते तव उप-
भोगाय अनुभवार्थं क्रीडार्थमित्यर्थः । नन्वास्ते वर्तते खलु । श्वः प्रातरेव
तत्र गन्तव्यं इदानीं निद्राहीत्याशयः ॥ ४५ ॥

सरसिरुहवने गतेऽपि निद्रां
कथमिव ते नयनांबुजे विनिद्रे ।

श्रुतिपरिचयशालिनो हि कर्म

स्वजननिषेवितमेव संश्रयन्ते ॥ ४६ ॥

सरसिरुहेति ॥ हे सुत सरसिरुहाणां पद्मानां वने समूहे निद्रां गतेऽपि मुकुळिते सत्यपि ते नयने एव अंबुजे कथमिव कुतः हेतोः विनिद्रे निद्रारहिते विकसिते एव वर्तते इति शेषः । श्रुतिपरिचयेन शास्त्रशीलत्वेन । कर्णाम्बुर्णविस्तीर्णतयेत्यपि च स्फुरति । शालिनः श्लाघ्याः । 'शलश्लाघा-या'मिति धातुः । स्वजननिषेवितं स्वीयजनानुष्ठितं कर्मैव आश्रयन्ते अङ्गी-कुर्वन्ते । हि यस्मात् तस्मात् स्वजातिषु पद्मेषु सुतेषु तत्र नेत्रांबुजान्याम-पि स्वप्नुमुचितमिति भावः ॥

॥ ४६ ॥

तद्धनिश्रवणजातकौतुका

बालजीवितविलोपविश्रुता

आजगाम गगनेन पूतना

यातना तनुमतीव देहिनाम् ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ बालजीवितानां शिशुप्राणानां विलोपेन विनाशनेन विश्रुता प्रसिद्धा पूतना देहिनां प्राणभृतां यातना तीव्रवेदनैव तनुमती शरी-रिणीव वर्तमाना तद्धनिश्रवणेन तस्याः यशोदायाः बालस्वापनगानस्य श्रव-णेन जातकौतुका । अत्र केनचित् बालेन भाव्यं तदेनं हनिष्यामीति कुतू-हलयतीत्यर्थः । गगनेन आकाशमार्गेण आजगाम प्राप्ता ॥

॥ ४७ ॥

साऽवतीर्य नभसो निशाचरी

गूढमेव निपसाद कुतचित् ।

सा च सुप्त इव वीक्षिते सुते

स्वापमाप सरसीरुहेक्षणा ॥ ४८ ॥

सेति ॥ सा निशाचरी रात्रिसञ्चारशील्य पूतना नभसः अत्रतीर्य गग-
नात् अवतीर्णा कुत्रचित् कापि प्रदेशे गूढमेव प्रच्छन्नैव यशोदाया निद्रा
प्रतीक्षमाणा निपसाद् निपण्णा । सा यशोदा च सुते सुप्त इव वीक्षिते
निद्रा प्राप्तस्यादिस्पृगते सति स्वापमाप निद्रा प्राप्तयती । सुतस्य स्वापस्तु
पूतनानधप्रस्तावनाख्य इत्यजानती सेयमिति कविः सान्तर्हमिमाह सरसीरु-
हेक्षणेति । केवलसुन्दरीत्येनेति भावः ॥ ॥ ४८ ॥

कृष्णमङ्गमधिरोप्य निर्दया

दातुमारभत पूतना स्तनम् ।

यत्पयोधरमुखे मुखार्पणात्

आयुषा शिशुजनो वियुज्यते ॥ ४९ ॥

कृष्णमिति ॥ यत्पयोधरमुखे यस्याः पूतनाया स्तनचूचुके मुखस्य
अर्पणात् निवेशादितो शिशुजन आयुषा प्राणे वियुज्यते वियुक्तो भवति ।
मा तादृशी निर्दया निष्ठुरा पूतना कृष्ण अङ्ग उत्सङ्ग अधिरोप्य स्तन
दातु स्तन्य पामयितु आरभत आरब्धा ॥ ॥ ४९ ॥

पाञ्चजन्यमिव पूतनास्तनं

पाणिपल्लवयुगेन पीडयन् ।

आननेन मधुशङ्करान्तरा-

नाददे स तु ततस्समीरणान् ॥ ५० ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ स तु कृष्णस्तु पाणिपल्लवयोः पल्लवतुल्ययोः पा-
ण्यो युगेन पूतनाया स्तन पाञ्चजन्य आननं शङ्खमिव पीडयन् गृह्णन् ।

मधुशत्रुरिति शत्रुषु निर्दयत्वं द्योत्यते । आननेन आस्येन ततः तस्याः शरी-
रात् आन्तरान् समीरणान् प्राणवायून् आददे आकृष्टवान् ॥ ५० ॥

विप्रकीर्णकचबालपल्लवा

भग्नबाहुविट्पा निशाचरी ।

सा पपात् भुवि घोरनिस्सवना

मारुताहतमहीरुहोपमा ॥ ५१ ॥

विप्रकीर्णेति ॥ विप्रकीर्णाः विक्षिप्ताः कचाः शिरोरुहा एव बालपल्ल-
वाः यस्याः । कचाना कपिलवर्णत्वात् पल्लवत्वेन रूपणम् । भग्नो बाहु एव
विट्पौ यस्यास्ता । निशाचरी पूतना घोरनिस्सवना भीषणनादा सती भुवि
मारुतेन आहतः भञ्जितः महीरुहः वृक्षः उपमा सादृश्यं यस्यास्ता पपात्
पतिता ॥ ॥५१॥

झटिति व्यपनीतगाढनिद्रौ

महता तेन रवेण पूतनायाः ।

प्रतिपत्तुमियाय तां प्रवृत्तिं

सह गोपालगणेन नन्दगोपः ॥ ५२ ॥

झटितीति ॥ पूतनायाः महता उच्चैस्तरेण तेन रवेण व्यपनीता व्य-
पगता गाढनिद्रा यस्य सः नन्दगोपः सहगोपालगणेन गोपालसमूहेन सह
तां प्रसिद्धा प्रवृत्तिं वृत्तान्तं प्रतिपत्तुं ज्ञातुं झटिति शीघ्रं इयाय गतवान् ॥

तस्याश्शरीरमधिरुह्य विचेतनायाः

क्रीडन्तमम्बुरुहलोचनमीक्षमाणाः ।

तस्थुस्समुन्मिषितविस्मयनिर्विकाराः

नासाधिरोपितकरांगुळयो मुहूर्तम् ॥ ५३ ॥

तस्या इति ॥ पूर्वदलोके गोपालगणेन सह नन्दगोप इत्युक्तमेव सम-
ग्रमनुवर्तते । अतस्त इत्यव्याहार्यम् । ते नन्दगोपादयः विचेतनायाः परेता-
याः तस्याः पूतनायाः शरीर श्वकळेवर अधिरुह्य उपरि शयित्वा क्रीडन्त
करचरणचलनक्रीडां कुर्वन्त अबुरुहलोचन कृष्णं ईक्षमाणाः पश्यन्तः समु-
न्मिषितेन सम्यग्विकसितेन विस्मयेन आश्चर्यरसेन निर्विकारा निश्चलाः ।
नासा नासाप्र अधिरोपिता तत्र निवेशिताः करांगुळयः तर्जन्यः यैः तथा
सन्तः मुहूर्तं क्षणं तस्युः स्थितवन्तः । वसन्ततिलक नाम वृत्तमिदम् ।
'उक्त वसन्ततिलक तमजाजगौग' इति लक्षणात् ॥ ॥ ९३ ॥

नन्दः प्रमृज्य नयने मुहुरश्रुपूर्णं

पुत्रं कृतान्तमुखनिर्गळितं निदध्यौ ।

दध्यौ च तस्य नितरामभिवृद्धिकामः

तत्त्वं परं स हृदयेन समाहितेन ॥ ५४ ॥

नन्द इति ॥ नन्दगोपः मुहुः पुनःपुनः अश्रुपूर्णं प्रमोदवाष्पावृते
नयने प्रमृज्य पुत्रं कृतान्तस्य अन्तःक्रस्य मुखतः वक्रात् निर्गळित निपा-
तिमिव निदध्यौ दृष्टवान् । मृत जीवित यावता प्रदूषेण पश्यति तथा नि-
द्यात्मानित्यर्थः । तस्य सुतस्य नितरां भृशं अभिवृद्धिकामः अम्युदय ध्या-
ञ्छन् स नन्दः समाहितेन समाविष्टेन हृदयेन तत्त्वं परं ब्रह्मस्वस्य
दृष्ट्वा ध्यातवाच ॥ ॥ ५४ ॥

श्यामळः कमलपत्रलोचनो

नीलकुन्तलभरश्शुचिस्मितः ।

ध्यायतो मनसि तस्य सन्निधिं

पुत्र एव विदधे पुनःपुनः ॥ ५५ ॥

श्यामळ इति ॥ ध्यायतः निष्कल ब्रह्मव्यानं कुर्वतः तस्य नन्दस्य

मनसि श्यामळ मेघश्यामवर्ण कमलपत्रलोचन पद्मपत्रविशालेक्षण नील-
कुन्तलभर त्रिगुणमेवकचभार शुचिस्मित शुभ्रमन्दहास पुत्र एव स्वत
नृज श्रीकृष्ण एव सकलप्रहएव पुन पुन सन्निधि सन्निधान प्रत्यक्षवी-
क्षणविषय विदधे कृतवान् ॥ ५५ ॥

न क्षमं भवति पुत्रवासना-
निस्तरं हृदयमच्युतस्मृतौ ।

इत्यशेषदुरितापहारिणीः

अग्रजन्मभिरकारयत् क्रियाः ॥ ५६ ॥

न क्षममिति ॥ पुत्रवासनया पुत्रचिन्ताम्याससत्कारेण निस्तर दृढ-
तर हृदय अच्युतस्य परमात्मन स्मृतौ स्मरणविषये न क्षम भवति न श-
क्नोति । किं करोमीति भाव । किन्त्वन्ये कारयाम्येवेति निश्चित्येन्यर्थ ।
अग्रजन्मभि ब्राह्मणे प्रयोज्यकर्तृभि अशेषदुरितापहारिणी निखिलपापा
नि अपहर्तु शीलमासामिति तादृशी क्रिया शान्तिकपौष्टिकादिसत्कर्मणि
कारयामास कर्तुं प्रयुक्तवान् ॥ ५६ ॥

पूतनाचरितभावनाभवं

दारुणं हृदयदारुणं पितुः ।

श्रीपतिश्शमयति स्म वैशसं

क्रीडितैरखिललोकमोहनैः ॥ ५७ ॥

पूतनेति ॥ श्रीपति श्रीकृष्ण पूतनाया चरितस्य दुश्चेष्टितस्य भा-
वनाया पुन पुनरनुसन्धानात् भव उद्भव यस्य । अत दारुण हृदयदा-
रण हृदयभेदन पितु नन्दस्य वैशस दुःख अखिललोकस्य सर्वजनस्य मो-
हने मनोहरे क्रीडिते लीलाभि शमयति स्म शम प्रापितवान् ॥ ५७ ॥

स लोचने किञ्चिदुपान्तधूर्णिते
निधाय मातुर्वदने शुचिस्मितः ।

पयोधरं पाणियुगावलंबितं

मनश्च तस्या मधुसूदनः पपौ ॥ ५८ ॥

स इति ॥ स तथानिष्क्रीडाशाली मधुसूदन किञ्चित् ईषत् उपा-
न्यो अचल्यो धूर्णिते सङ्कोचिते लोचने मातु यशोदाया वदने निधाय
निक्षिप्य कृतास्मिन् निहितमन्दहासस्सन् पाणियुगेन अलम्बित धृत्वा पपौ
धर स्तन तस्या मातु मनश्च हृदयं च पपां पीतवान् । तदर्शने मनोऽपि
तदायत्तमासीदित्यर्थः ॥ ॥ ५८ ॥

पाणिजानुपरिचक्रमश्रम-

स्वेदविन्दुमधुरं मुखं वहन् ।

धूसरेण वपुषा जनार्दनः

गोकुलं निखिलमन्वरञ्जयत् ॥ ५९ ॥

पाणीति ॥ जनार्दन पाणिभ्यां जानुभ्यां च परितधक्रम सशर-
तद्भेतुवान् श्रमात् आयासान् सञ्जातं स्वेदविन्दुभिः वर्मजलकणैः मधुरं
सुन्दरं मुखं वहन् धूसरेण भूस्मरश्चक्रवर्णेन वपुषा उपलक्षितं निखिलं
निर्देश्य गोकुलं गोष्ट्यामिजनं अन्वरञ्जयन् अनुरक्तमकरोत् । मर्षेणा आन-
न्दं कृतवानिति यावत् ॥ ॥ ५९ ॥

परिभ्रमन्तं भुवि पाणिजानुना

गवामधस्तात् प्रविशन्तमेकदा ।

सुतं यशोदा गृहकृत्यतत्परा

ववन्ध पाशेन बलादुल्लखले ॥ ६० ॥

परीति ॥ गृहकृत्ये देवाराधनदधिमन्थनादिव्यापारे नत्परा निरता
 यशोदा एकदा कदाचित् भुवि पाणिजानुना पाणिम्या जानुम्या च । प्रा-
 प्यङ्गत्वात् एकवद्भावः । परिभ्रमन्तं परितस्सञ्चरन्त गत्वा पशूनां अवस्तात्
 अधोभागं प्रविशन्त सुतं कृष्णं ब्रूयात् मेनं गात्रः स्वरूपातेन कदाचित् प
 रिभवेयुरिति त अनिच्छन्तमप्यादायेत्यर्थः । पागेन उल्लखले ब्रन्धं निय-
 मितवती ॥ ॥ ६० ॥

जनो हि यः कर्म करोति यादृशं

स सर्वथा तादृशमश्नुते फलम् ।

बलिः पुराऽबद्धत येन दानवः

स लोकनाथोऽपि तदाप बन्धनम् ॥६१॥

जन इति ॥ यः जनः यादृशं कर्म करोति सः जनः सर्वथा सर्वप्र-
 कारेणापि तादृशं तदनुरूपं फलं अश्नुते लभते हि । प्रसिद्धमिदम् । तथा
 हि— पुरा पूर्वं येन भगवता बलिः महाबलिर्नाम दानवः असुरः अबद्धत
 बद्धोऽभूत् । सः लोकनाथः विश्वनाथस्सनापि बन्धनं आप प्राप्तवान् । यत्
 यस्मात् पूर्वकृत बलिबन्धनस्य फलमेव इदानीं उल्लखले बन्धनं अनुभू-
 तमित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमन्वयरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ॥ ६१ ॥

निखिलभुवनमुक्तिदे मुरारौ

भगवति गाढमुल्लखले निबद्धे ।

परिशिथिलसमाधिराविरासीत्

मनसि महामुनिमण्डलस्य हासः ॥६२॥

निखिलेति ॥ निखिलेभ्यः सर्वेभ्यः भुवनवासिभ्यः मुक्तिदे मोक्षप्रदे
 भगवति मुरारौ त्रिष्णौ गाढं भृशं उल्लखले निबद्धे नियमिने मति महामु-
 निमण्डलस्य महतः महर्षिसमूहस्य मनसि परिशिथिलसमाधिर्गळितसमाधि-

बन्ध हास स्मित आगिरासीत् आनिर्भृत । बन्धमोचनबन्धोरपि बन्धाप
त्ति निस्मयनीयेति कारणम् ॥ ६२ ॥

निपीद लोलेति निबद्ध सस्मितं
चकार कार्याणि चकोरलोचना ।

अनादरेण भ्रमयन्नुल्लसलं

विनिर्ययौ विश्वपतिस्स्वमन्दिरात् ॥ ६३ ॥

निपीदेति ॥ चकोरलोचना सुन्दरी । किञ्चित्कोपारणलोचनेति
भाय । लोल चपलस्यभाय निपीद एवमस्तिष्ठेति सस्मित यथा तथा निबद्ध
तं नियम्य कार्याणि गृहप्रयोजनानि चकार कृतवती । स विश्वपति वि-
ष्णु अनादरेण अनास्थया । प्रयास विनेत्यर्थ । उल्लसल भ्रमयन् तिर्यक्
सकारयन् स्वमन्दिरान् गृहोदरात् विनिर्ययौ बहिर्निजगाम ॥ ६३ ॥

उपेयिवांसौ ककुभद्रुमात्मतां

महीयसा नारदशापतेजसा ।

अतिष्ठतामद्भुनि कैटभद्विपः

कुवेरपुत्रौ तरसैव रिह्वतः ॥ ६४ ॥

उपेयिवासाविति ॥ महीयसा गुरुरतरेण नारदशापस्य नारदप्रयुक्त
स्य निग्रहचनस्य तेजसा प्रभावेन । ककुभद्रुमोऽनुनतरु । 'ककुभाऽ-
जुन'इत्यमर । तदामता तत्स्वरूपता उपेयिवांसौ प्राप्ता । 'उपेयिवा-
नानाश्वा-
ननृचानध्वे ति निपातिन । कुवेरपुत्रौ नल्लूबरमणिप्रायनामानां धनदा
त्मजौ तरसा बलात्कारेणैव रिह्वतः स्वल्पिनपद गच्छन् कैटभद्विप वृष्ण
स्य अद्भुनि मार्गं अतिष्ठता स्थितौ ॥ ६४ ॥

स सन्निकृष्य स्थितयोः परस्परं

महीरुहोर्मध्यपथेन निस्सरन् ।

गतेन तिर्यक्त्वमुद्धखलेन तौ

बभञ्ज दामोदरगन्धवारणः ॥ ६५ ॥

स इति ॥ सः तथा गच्छन् दामोदर एव गन्धवारणः मत्तगजः ।
तरुभञ्जनौचित्याद्वारणत्वेन निरूपणम् । परस्पर अन्योन्य सन्निकृष्य म-
म्मिलिनौ भूत्वा स्थितयोः महीरुहोः ककुभद्रमयोः मद्यपथेन मद्यमार्गेण
निस्सरन् निर्गच्छन् तिर्यक्त्व तिरस्वीनता गतेन प्राप्तेन उद्धखलेन कारणेन
तौ द्वौ बभञ्ज भग्नान् ॥ ॥ ६५ ॥

प्रपद्य दिव्यं वपुरंवरस्थितौ

विमुक्तशापौ धनदात्मजावुभौ ।

प्रणम्य भक्त्या पुरुषं पुरातनं

मुदाऽन्वितौ जगमतुरन्तिकं पितुः ॥ ६६ ॥

प्रपद्येति ॥ धनदात्मनौ उभौ नलकूबरमणिप्रीतौ दिव्य वपुः आ-
त्मरूप प्राप्य लब्ध्वा । अत्र हेतुमाह— विमुक्तशापां शापाद्विमुक्तौ सन्तौ
अम्बरस्थितौ गगनमुत्पत्य तत्र वर्तमानौ पुरातन पुरुष कृष्ण भक्त्या प्रण-
म्य मुदाऽन्वितौ सन्तोपयुक्तौ पितुः वनदस्य अन्तिक समीप जगमतुः
गतवन्तौ ॥ ॥ ६६ ॥

नन्दादयस्सपदि गोकुलवासिनस्ते

तद्भङ्गजन्म सुमहद्भूतितं निशम्य ।

अभ्येत्य भग्नपतितौ ककुभद्रमौ तौ

तत्राक्षतं च ददृशुस्सरसीरुहाक्षम् ॥ ६७ ॥

नन्दादय इति ॥ नन्दादयः ऋद्धगोपप्रभृतयः ते गोकुलवासिन-
तयोः ककुभद्रमयोः भङ्गात् जन्म यस्य तादृश सुमहत् अतिप्रवृद्ध ध्वनिः

निशम्य आकर्ण्य सपदि शीघ्र अभ्येत्य पूर्ण भग्नो पश्चात् पतितो तो ककु-
भद्रमौ तत्र तत्समीपे अक्षत अवणशरीर सरसीरहाश्च कृष्ण च ददृशुः
दृष्टवन्त ॥ ६७ ॥

नन्दस्समीक्ष्य दुरितानि बहूनि सञ्च्यः
दत्त्वा गवामयुतमात्मसुताभिवृद्धैः ।
सम्मन्त्र्य बन्धुभिरपास्य पदं तदाशु
बृन्दावनं प्रति ययौ शकटैरसङ्ख्यैः ॥ ६८ ॥

नन्द इति ॥ नन्द गृह्णी बृक्षपतनपूतनापातादीनि दुरितानि अम-
ङ्गलानि समीक्ष्य सम्यग्निचार्य आत्मसुतस्य स्वपुत्रस्य अभिवृद्धैः अम्युद-
यार्थ सङ्घस्य ब्राह्मणैश्च गवां अयुत दशसहस्र दत्त्वा बन्धुभिः इष्टजनैस्सह
सम्मन्त्र्य सम्यग्निमृश्य तत्पदं तानद्वयं स्थित गोष्ठस्थान अपास्य त्यक्त्वा
आशु शीघ्र असङ्ख्यैः अपरिमितैः शकटैः ग्राहनविशेषे बृन्दावनं प्रति ययौ
धात ॥ ६८ ॥

गत्वा स गोकुलपतिर्मनसोऽनुकूले
कूले कळिन्ददुहितुर्विदधे पदानि ।
रेमे च तत्र पुरुहूतपदाभिरामे
लीलायितानि तनयस्य निरीक्षमाणः ॥

गत्वेति ॥ अथ अनन्तर गोकुलपति नन्द गत्वा मनसोऽनुकूले
मनोरथसदृशे कळिन्ददुहितुः कळिन्द्या कूले तीरस्थले पदानि रासस्या-
नानि विदधे विरचितवान् । पुरुहूतपद इन्द्रलोकं तद्वत् अभिरामे मनो-
हरे तत्र तस्मिन् प्रदेशे तनयस्य आत्मजस्य लीलायितानि क्रीडितानि नि-
रीक्षमाणं पश्यन् रेमं च विजहार च ॥ ६९ ॥

दधिनिर्मथने निरुद्यमा सा
नवनीतश्रपणे गवां च दोहे ।

सुतकेळिहृतेक्षणा यशोदा

क्षणकल्पानि निनाय वासराणि ॥७०॥

दधीति ॥ सुतस्य केळिभिः लीलभिः हृते समाकृष्टे ईक्षणे चक्षुषी-
यस्याः तादृशी सती यशोदा दध्नः निर्मथने विलोडने नवनीतस्य नवोद्धृ-
तस्य घृतस्य श्रपणे पाके । 'श्रेयाक' इति धातुः । श्रपः 'मिच्छे'तिमित्वात् 'मिता
ह्रस्व' इति ह्रस्वः । श्रपणमत्र पाकः । गवां दोहे क्षीरदोहने च निरुद्यमा
निरुद्योगा । अत्र सर्वत्र उदासीनेति यावत् । वासराणि दिनानि क्षणक-
ल्पानि प्रायशः क्षणसदृशानि निनाय गमयामास ॥ ७० ॥

अनुयाति जिघृक्षयेव नन्दे

तरसा रिङ्गणतत्परस्य विष्णोः ।

लळिताळकवेलितानि रेजुः

मुखमात्रेण मुहुर्निवर्तितानि ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ नन्दे जिघृक्षयेव गृहीतुमिच्छयेव अनुयाति अनुधावति
सति तरसा द्रुततर रिङ्गणतत्परस्य गमनप्रवृत्तस्य विष्णोः बालकृष्णस्य ल-
ळित सुन्दर अलकानां चूर्णकुन्तलानां वेहलन चलन येषु तादृशानि मुख-
मात्रेण केवल मुखेनैव न तु शेषाग्रयेवेन । मुहुः भूयः निवर्तनानि पश्चात्
वलनानि रेजुः शुशुभिरे । गृहीतुं कियदन्तरमासन्न इति द्रष्टुकामस्य गिशोः
मुखपरिवर्तन अतिरमणीयमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

अन्तरा विहतिमद्भिरुत्थितैः

अस्फुटक्षरपदाभिरुक्तिभिः ।

भंगुरैश्च परिरम्भणोद्यमैः

गोकुलं निखिलमन्वरञ्जयत् ॥ ७२ ॥

अन्तरोति ॥ सः बालकृष्णः अन्तरा मध्ये विहतिमाद्भिः सञ्जातविघ्नेः
उत्थितैः उत्थानव्यापारैः । उत्थातुमुद्युक्तस्य तत्र अशक्या निपतनैः विरम-
णैर्वैति यावत् । अस्फुटानि अव्यक्तानि अक्षराणि पदानि च यासु । यद्वा
अस्फुटाक्षराणि पदानि यासु ताभिः उक्तिभिः वाग्भिः भंगुरैः भङ्गशीलैः
परिरम्भणमाश्लेषः तदर्थं उद्यमैः उत्साहैश्च निखिल निश्शेषं गोकुलं तद्वा-
मिजनं अन्वरञ्जयत् अनुरक्त अकरोत् ॥ ७२ ॥

पश्य मातुलमिति प्रदर्शितं

यामिनीषु गगने यशोदया ।

आजुहाव ललितेन पाणिना

शीतभानुमरविन्दलोचनः ॥ ७३ ॥

पश्येति ॥ यामिनीषु रात्रिषु यशोदया अयि सुत गगने मातुल प-
श्येति प्रदर्शितं द्रष्टुं प्रयुक्तं शीतभानुं चन्द्रं अरविन्दलोचनः कृष्णं ललि-
तेन विलासवता । विलासश्चात्र आह्वानसञ्ज्ञा । तद्वता पाणिना आजुहाव
आह्वानं कृतवान् । शिशुन् प्रति चन्द्रो मातुल इति व्यपदिश्यत इत्ययं
लोकसम्यक्वहार इति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥

आत्मनः प्रतिकृतिं विलोकयन्

मातृहस्तमणिदर्पणोदरे ।

एहि मित्र किमिहेति कौतुकात्

व्याजहार शतपललोचनः ॥ ७४ ॥

आत्मन इति ॥ शतपत्रलोचन कृष्ण मातु हस्ते विद्यमानस्य म-
णिदर्पणस्य रत्नसुकुरस्य उदरेऽन्तर्भागे आत्मन स्वस्य प्रतिवृत्तिं प्रतिनि-
म्य विलोकयन् पश्यन् हे मित्र सखे एहि अत्र आगच्छ । किं इह अस्मिन्
मुकुरादरे किमर्थं रतसे इति ण्य कांतुकान् स्वसदृशरूपदर्शनकुतूहलात्
व्याजहार अवदत् ॥ ७४ ॥

गौरवं कथमियं सहेत मे

मेदिनीति कृपयेव चिन्तयन् ।

माधवः पतनभीतिमुद्धहन्

मन्दमेव निदधे पदावल्लिम् ॥ ७५ ॥

गौरवमिति ॥ माधवः पतनभातिं द्रुतसञ्चारे स्खलन भयेदिति भय
उद्धहन् पदावल्लि पादनिन्यासपद्धतिं मन्दमेव शनैश्चानरेण निदधे निहित-
वान् । अत्रोत्प्रेक्षते— इयं मेदिनी भूमि मे गौरवं गुरव भारमियं ।
कथं सहेत इति कृपया सहेतुना चिन्तयन्निति ॥ ७५ ॥

देवो निशासु हरिर्द्विगतो जनन्याः ।

शृण्वन् कथा मधुमुचो महताऽऽदरेण ।

मन्दं तदीयकरपल्लवताडितोरुः

सुष्वाप कुट्टं मलितलोचनपुण्डरीकः ॥

दय इति ॥ निशासु रात्रिषु जनन्या अद्विगत मातु उत्सङ्गशायी
देव हरि मधुमुच मधुर्भी मुचन्ती । मधुरा इति यावन् । कथा रामा
यणादिचरितानि महताऽऽदरेण आस्तिष्येण शृण्वन् जननीमुखादियर्थ ।
तथा च प्रयुञ्जते— 'रामो नाम बभूव हु तदग्रला सीतेति हु तो पितु
वाचा पचयटीवने विहरतस्तामाहरद्रावण । निद्रार्थं जननीकथामिति हरे
हुद्धारतश्शृण्वत सौमित्रे क्व धनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रा गिर पान्तु न इति ।

मन्द ग्रने तदीयेन जननीसम्बन्धिना करपट्टेन ताटितो ऊरु यस्य तथा
कुटुम्बिते मुकुटिते लोचने एव पुण्डरीके यस्य तथा च सुष्वाप सुप्त-
वान् ॥ ७६ ॥

कौतुकेन पितुरग्रतो हरेः

धावतस्खलनमीक्षमाणया ।

मोदनिघ्नमनसा सलज्जया

न स्थितं न चलितं यशोदया ॥७७॥

कौतुकेनेति ॥ कौतुकेन क्रीडारसेन पितुः नन्दस्य अग्रं पुरोभागे
धावतः द्रुतपद गच्छतः हरं मय्यन्य अमार्गे पतन ईक्षमाणया पश्यन्त्या
यशोदया मोदनिघ्नमनसा प्रमोदायत्तच्चतसा श्रुतिरिति तदग्रहणसुखानुभवाभि-
लाषिण्येति यावत् । अतः न स्थितं स्यात् न परितप्तम् । सलज्जया भर्तृसन्नि-
धानान् जानलज्जया ततः न चलिन् इत्याहुर्मात्रं न परितप्तमित्यर्थः ॥७७॥

मुखडिण्डिमवादिना परीतो

मधुजित् कौतुकिना सुहृद्गणेन ।

अधिरोपितवारणेन्द्रभावः

ललिताभिर्गतिभिर्गृहेषु रे मे ॥ ७८ ॥

मुखंति ॥ मुगंमय डिण्डिम जज्ञेवाद्य वाद्येयत्तु घनयितु शीलम-
स्येति तादृशेन कौतुकिना कुतूहल्यना सुहृद्गणेन सख्यम्बुजालवन्देन परी-
तं परितप्तं मधुजित् कृष्णं अधिरोपितं अर्द्धकृतं वारणेन्द्रमयं गजेन्द्रमयं
भारं स्वभारं येन तथा मनु ललिताभिः विनमययुक्ताभिः गतिभिः सखा-
रभेदैः गृहेषु गोमन्दरेषु रे मे क्रीडितवान् ॥ ७८ ॥

अथाभिवृद्धिं प्रतिपद्यमानो

दद्यादिषु प्रीतिमुवाह शौरिः ।

तत्तत्प्रदानेन वशे विधातुं

आरेभिरे गोकुलयोपितस्तम् ॥ ७९ ॥

अर्थात् ॥ अथ अनन्तर अभिवृद्धिं क्रमेण पुष्टिं प्रपद्यमानः गच्छन्
शौरिः कृष्ण दद्यादिषु दीधक्षीरनयनीतादिगव्यद्रव्येषु प्रीतिं उवाह मत्तृ-
ष्णोऽभूत् । गोकुलयोपितं गोप्यं तत्तत्प्रदानेन तत्तदिष्टस्तुप्रतिपादनेन
त बाल वशे विधातुं आभारान् कर्तुं आरेभिरे प्रवृत्ताः ॥ ७९ ॥

कुरुष्व नृत्तं नवनीतमूल्यं

कृष्णेति साम्यर्थनमूचिपीणाम् ।

ब्रजाङ्गनानां स पुरस्सलीलं

उदञ्चयामास पदारविन्दम् ॥ ८० ॥

कुरुष्वेति ॥ हे कृष्ण नवनीत मूल्यं वेतने यस्य तादृशं नृत्तं कुरु-
ष्व । तदेव नृत्तक्रियाफलमित्यात्मनेपदे शैत्यने । इति एवप्रकारं साम्य-
र्थेन याम्नापुत्रं ऊचिपीणा उक्तनीतिना ब्रमाङ्गनाना गोपीनां पुरतः सः
कृष्णः मन्त्रिल पदमरविन्दमिव पदारविन्द उदञ्चयामास उक्षिप्तवान् ॥ ८० ॥

तासां मनःप्रीतिविधानदक्षे

तथा क्षणं तस्थुपि शार्ङ्गपाणौ ।

एकांघिसंस्पर्शवियोगमात्रात्

अधन्यमात्मानममन्यतोर्वी ॥ ८१ ॥

तासामिति ॥ नामा गोपीनां प्रीतिविधाने मन्तव्योपपादने दक्षे वि-

दग्ने शार्ङ्गपाणौ कृष्णे क्षण अल्पकाल तथा तस्युपि उल्लिख्यैकपाद एव
स्थित सति उर्ध्वं भूमि एकस्य अङ्गे सस्पर्शेन य नियोग सञ्जात तन्मा-
त्रादेव आत्मान अग्न्य पुण्यरहित अमन्यत अभुङ्क्षती ॥ ८१ ॥

उदञ्चितं तस्य विलोक्य पादं

वेधाः पुनर्विक्रमशङ्किचेताः ।

कमण्डलुं पाणितलेन गृह्णन्

अभ्युद्यतोऽभूदवनेजनाय ॥ ८२ ॥

उदञ्चितमिति ॥ वेधा ब्रह्मा तस्य पाद उदञ्चित उल्लिख्य विलोक्य
पुनरपि विक्रम त्रिविक्रमप्रस्ताप विगाह्यतु शील अस्म्येति तादृशचेतास्सन्
पाणितलेन कमण्डलु कुण्डिका गृह्णन् धारयन् अवनेजनाय चरणश्चाळ
नाय । 'विणो' पदाम्बुज दिव्य विन्नमाय समुत्थितम् । क्षाळयामास वि-
श्रित् कुण्डान्तोयेन पद्मभू'रतिबन् तदानीमपि तस्मालागमनशङ्कया तत्प-
दधाग्नाय अभ्युद्यत उद्युक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नृत्तामृतं गोकुलयोपितस्तत्

कृष्णस्य नेत्राञ्जलिभिः पिबन्त्यः ।

प्रीतिप्रकर्षस्तिमितैर्मनोभिः

आलेख्ययोपिप्रतिमां बभूवुः ॥ ८३ ॥

नृत्तान् ॥ कृष्णस्य तत् नाशं नृत्तमेव अमृतं नेत्रैरेव अञ्जलिभि-
पिबन्त्य गाव्य प्रीतिप्रकर्षेण प्रमादातिशयेन स्निग्धं निश्चये मनोभि-
उपलक्षितास्तस्य आलेख्ययोपि प्रतिमां चित्राग्निसिन्धोव्याप्यतुल्या बभूवुः ॥

विदुर्न तद्दर्शनपाशवश्यात्

दातुं करस्थं नवनीतमेकाः ।

विसस्य भूमौ पतितं तदन्याः

न मेनिरे पाणिपयोरुहेभ्यः ॥ ८४ ॥

विदुरिति ॥ एकाः काश्चन गोष्यः तस्य कृष्णस्य दर्शने यन् पारं
वश्य तस्माद्धेतोः कस्य नवनीत नदपणाय कमेद्धन नगेद्धन घृत दातु
तस्मै प्रतिपादयितु न विदुः नाजानन् । अन्याः गोष्य पाणिमरोरुहेभ्यः
कोरेभ्यः मज्जाग्रात् विसस्य विटलन कृत्वा भूमौ पतित नवनीत न मे-
निरे नागबुद्धन्त । अत्रापि दर्शनपाश्वर्यमेव हेतु ॥ ८४ ॥

अजस्रमेवं भवनेषु तासां

वभ्राम कृष्णो नवनीतभिक्षाम् ।

पुरा किलान्यै रनिवर्तनीया

निवर्तिता येन हरस्य भिक्षा ॥ ८५ ॥

अजस्रमिति ॥ पुरा पूर्वं अन्यैः विगिर्बपुन्दरादिभिः अनिवर्तनी-
या निवर्तयितु विरमयितु अशक्या हरस्य परमेश्वरस्य भिक्षा भिक्षाटनं येन
विष्णुना निवर्तिता प्रिमिता तेनैव उपमहाराजा किलेति प्रमिद्धिः । 'पूर-
यित्वा हरिर्दंभोः क्षतस्त्रागुलिशोर्णितः । केशल न्याजयामास तेनैव स
कपाश्विने'ति श्रूयते ॥ तादृशः सः कृष्ण एव उक्तप्रकारेण अजस्र अनव-
रत तामा गोपिकानां भवनेषु नवनीतभिक्षा नवनीतस्या भिक्षाम् । आ-
दायेति शेषः । वभ्राम सखचार । अहो आश्चर्यमिति भावः ॥ ८५ ॥

विग्याचनां चौर्यभवस्य भूया-

नस्यंहसो निर्हरणाम्युपायः ।

मत्वेति नूनं नवनीतचौर्ये

मधोर्निहन्ता मतिमाववन्थ ॥ ८६ ॥

धिगिति ॥ याचना याज्ञा विक् । अतिदेन्यास्पदमिति भावः । यदा-
 ट्— 'देहात्युक्तेर्जायनाशो वरीया'निति । चौर्यभवस्य चौर्यात् जायमान-
 स्य अहसः दुरितस्य निहंरणाय प्रशमनाय अभ्युपायः भूयान् बहुतरः अ-
 स्ति विद्यते ॥ तथाचोक्तम्— 'अत्यागिना धनमुष्णन् ये ददाति तद-
 र्थिने । तस्य मोषणजो दोषो दानधर्मेण शाम्यतीति ॥ इति एव मत्वा
 मयोः निहन्ता कृष्णः नवनीतस्य चौर्ये मोषणे विषये मात आब्रधन्ध बुद्धि-
 द्दीकृतवान् । नून ध्रुवम् । लुब्धाम्यः गोपिकाभ्यः नवनीतमुपित्वा तदो-
 पनिहंरणाय मार्जारैर्योऽपि तत् प्रदास्यामीति निश्चित्य एव आब्रधवानय
 मिति अभिप्रायः ॥ ॥ ८६ ॥

निर्वाप्य दीपं मुखमारुतेन

हैयङ्गवीनं निशि हर्तुमिच्छन् ।

कृष्णः कटीभूषणरत्नभासा

विहन्यमानो विपसादभूयः ॥ ८७ ॥

निर्वाप्येति ॥ निशि रात्रौ दीपं मुखमारुतेन मुखानिलेन निर्वाप्य
 प्रथमस्य हैयङ्गवीनं पूर्वेषुः दुग्धे पयसि समूतघृतम् । तत्तु हैयङ्गवीनं
 यज्ञो गोदोहोद्भवघृतमित्यमरसिद्धः ॥ हर्तुं चोरयितुमिच्छन् कृष्णः कटी-
 भूषणस्य काञ्चया स्रग्धिन रत्नस्य भासा दीपस्या विहन्यमानः विघ्नप्रा-
 प्तः भूयः पुनः विपसाद निरुद्योगः स्थितः । दीपे निर्वापितेऽपि रत्नद्युतेः
 प्रकाशः दुर्निवार इति किर्कर्तव्यतामूढः स्थितवानित्यर्थः ॥ ॥ ८७ ॥

निपीडयन्नग्रपदेन पृथ्वीं

उन्नम्य देहं भृशमूर्ध्वबाहुः ।

पयोघटस्पर्शमनश्रुवानः

त्रिविक्रमोऽभूत्परिहासपात्रम् ॥ ८८ ॥

निर्पीडयन्निति ॥ त्रिविक्रमः विष्णुः अप्रपदेन पादाग्रेण पृथ्वीं निर्पीडयन् नितरा अवष्टम्भयन् देहं भृशं अन्यथ उन्नम्य उत्तानीकृत्य ऊर्ध्वबाहुः उत्क्षिप्तबाहुः एव कृतप्रयासः पयोघटस्य दुग्धकलग्नस्य स्पर्श अनभ्रवानः अलभमानस्सन् परिहासस्य पात्रं स्ववयस्याना अपहामास्पद अभूत् । त्रिविक्रम इति लोकवयव्याप्तगरीशोऽपि अत्र कुण्ठोऽभूदित्याश्चर्यमिति भावः ॥

॥ ८८ ॥

नियमितश्चसितो निभृतैः पदैः

निशि कथञ्चन गर्भगृहं गतः ।

स तु भयादसमाप्तमनोरथः

निववृते नवनीतहरो हरिः ॥ ८९ ॥

नियमितेति ॥ सः हरिः निशि रात्रौ नियमितश्चसितः निरुद्धश्चात्मवात् निभृतं निश्गन्दैः पदैः पादविन्यासे कथञ्चन यत्नेन गर्भगृहं अन्तर्भवन् गतः प्राप्तः नवनीतहरः नवनीतं मुष्णन् भयात् गोप्यः आयास्यन्तीति भीत्या असमाप्तः असपुर्णः मनोरथः नवनीतभक्षणाभिलाषः यस्य तथासन्नेव निववृते गर्भगृहान् बहिः निर्गतः ॥

॥ ८९ ॥

हर्तुं हरेर्व्यवसितस्य घने निशीथे

भूषारवश्रुतिभयात् व्रजतोऽतिमन्दम् ।

अन्तर्गृहस्य नवनीतवतः प्रवेशात्

प्रागेव हन्त पथि सा रजनी विभाता ॥

हर्तुमिति ॥ घने निविडे निशीथे अर्द्धरात्रे हर्तुम् । नवनीतमिति शेषः । व्यवसितस्य उद्युक्तस्य भूषारवस्य भूषणगिञ्जितस्य श्रुतेः श्रवणान् यत् भय गोप्यः श्रोण्यन्तीति भीतिः तस्माद्धेतोः अतिमन्दं शनैश्शनैः व्रजतः गच्छन्तः । पदे पदगतं विन्यस्य सञ्चरत इत्यर्थः । हरेः कृष्णस्य । नव-

नीतं अस्त्यास्मन्निति नवनीतवतः गृहस्य अन्तः प्रवेशात् अन्तः प्राप्तेः प्रा-
क् पूर्व पथ्येव मार्ग एव सा रजनी यस्यामनेनेद व्यवसितं सा रात्रिः विभा-
सा प्रभातत्वं प्राप्ता । हन्तेति खेदे । 'हन्त खेदानुकम्पाया'मित्यमरः । कष्ट
घृथा प्रयतितं भगवतेति कवेरनुकम्पाया वा ॥ ९० ॥

गोपीसमागमभिया च तृषा च गुर्व्या
पातुं च हातुमपि गोपगृहेष्वजानन् ।
आद्वारमादधिघटं च गतागतानि
कुर्वन् सरोजनयनः श्रममेव लेभे ॥ ९१ ॥

गोपीति ॥ गोपीनां समागमात् आगमात् सकाशात् भिया भीत्या
च गुर्व्या तृषा तृष्ण्या च पातु दधि विहातुं त्यक्तुमपि अजानन् अशक्तु-
वन् सरोजनयनः कृष्णः गोपगृहेषु आद्वार द्वारावधि आदधिघटं दधिघटा-
वधि च गतागतानि गमनागमन च कुर्वन् सन् श्रममेव आलस्यमेव लेभे ।
न तु दधि लब्धवान् ॥ ९१ ॥

भित्तिषु प्रतिशरीरदर्शनात्
शङ्कितस्स नवनीतनिस्पृहः ।
किञ्चिदन्यदिव तत्र मार्गयन्
निर्जगाम मणिमन्दिरोदरात् ॥ ९२ ॥

भित्तिष्विति ॥ सः कृष्णः भित्तिषु कुड्येषु । मणिमन्दिरस्य मणि-
मयेषु कुड्येष्वित्यर्थः । प्रतिशरीरस्य आत्मप्रतिबिम्बस्य दर्शनाद्धेतोः शङ्कि-
तः कश्चिदिहास्तीति शङ्कावान् नवनीते निस्पृहः निराकाङ्क्षः अन्यत् कि-
ञ्चिद्वस्तु तत्र मार्गयन् अन्विच्छन्निव मन्दिरस्य उदरात् निर्जगाम नि-
जान्तः ॥ ९२ ॥

जिहीर्षुगन्तर्भवनेषु गोरसं
 दिनान्यनैपीत्तदुपायचिन्तया ।
 स जागरूकश्च निनाय यामिनीं
 मनोहराभिर्हरणप्रवृत्तिभिः ॥ ९३ ॥

जिहीर्षुरिति ॥ स कृष्ण अन्तर्भवनेषु भग्नोदरेषु गोरस गय
 जिहीषु हर्तुमिच्छु तस्य गोरसहरणस्य उपायचिन्तया । उपायो नाम प्रा
 तिसाधनम् । तद्विषयप्रचारेणेत्यर्थः । दिनानि दिवसानि अनैपीत् गमया
 मास । जागरूक निद्रास्मन् मनोहराभि मनसोऽनुकूलाभि हरणप्रवृ
 त्तिभिश्चोरणव्यापारं यामिनीं रात्रिं ता निनाय नीतवान् । दिना मनसा रा
 त्री क्रियया चेति गव्यचोरणकृतानत्व दर्शितम् ॥ ॥ ९३ ॥

दृष्टेऽपि तत्सविधसञ्चरणे स तत्र
 वक्तुं निमित्तमुचितं कृतनिश्चयस्सन् ।
 अभ्यर्ण एव निदधे दधिभाजनस्य
 लीलायितोपकरणानि निजानि शौरिः ॥

दृष्ट इति ॥ स शौरि दधिभाजनस्य दधिकुम्भस्य अभ्यर्णे समाप
 एव निजानि आत्मीयानि लीलायितस्य क्रीडाया उपकरणानि लोष्टाश्च
 खण्डदारुपुत्रिकाप्रभृतानि साधनानि निदधे निहितवान् । तत्र निगनस्य
 प्रयोजनमाह— दृष्टेऽर्थात्पादिना ॥ तत्सन्निधे समापे यत् सञ्चरण सञ्चारं
 तस्मिन् दृष्टे येन केनापि अप्रलोकिते सत्यपि तत्र उचितं युक्तं निमित्त
 कारणं लोष्टादिकं आदातु आगतोऽस्मीत्येवमादिप्रयोजनमित्यर्थः । वक्तुं
 कृतनिश्चयं कृतव्यवसायस्सन् एव कृतमानित्यर्थः ॥ ॥ ९४ ॥

वहन् गृहीतो नवनीतमच्युतो
 भयेन पारिप्लवनेत्तपङ्कजः ।

पदा लिखन् भूमिमवाङ्मुखस्स्थितो
जहार चेतोऽपि च गोपयोषिताम् ॥

वहन्निति ॥ नवनीतं वहन् करे धारयन् । मुषितं नवनीतं हस्ते
निधाय गच्छन्नित्यर्थः । गृहीतः गोपयोषिद्धिः क गच्छसि चोरः इति बलात्
हस्ते गृहीतः अच्युतः कृष्णः मयेन हेतुना पारिप्लवे चंचले नेत्रे पङ्कजे इव
यस्य तादृशः अत्राङ्मुखः अधोमुखः अवचनमुख इति वा । पदा पदामेण
भूमिं लिखन् स्थितस्सन् गोपयोषितां गोपीनां चेतोऽपि हृदयमपि जहार
हृतवान् । न केवलं नवनीतमेवेत्यर्थः ॥ १९९ ॥

शपे पितृभ्यामितऊर्ध्वमेवं
नाहं विधास्ये नवनीतचौर्यम् ।
विनिश्चसन्नित्यभिधाय कृष्णो
जहार मातुश्च पितुश्च चेतः ॥ १९६ ॥

शप इति ॥ पितृभ्यां शपे पितराबुद्दिश्य शपथं करोमि । किं तदि-
ति चेत् अत्राह— इतऊर्ध्वं अस्मादिनादुपरि अह एवं यथेतःपूर्वं तद्वत्
नवनीतस्य चौर्यं मोषणं न विधास्ये न करिष्यामि इति एवंप्रकारं अभि-
धाय उक्त्वा विनिश्चसन् दीर्घनिश्वासे कुर्वन् कृष्णः मातुश्च पितुश्च चेतः
जहार हृदयं आहृतवान् ॥ १९६ ॥

एहि सद्य तनयेति सादरं
याचितोऽपि स मुहुर्यशोदया ।
आननेन नवनीतगन्धिना
नाजगाम विहरन्निवाच्युतः ॥ १९७ ॥

एहीति ॥ सः अच्युतः हे तनयः सद्य एहि गृह आगच्छ इति एवं

प्रकारं यशोदया सादर आदरसहितं यथा तथा मुहुः बहुशः याचितः अर्थितोऽपि नवनीतगन्धिना नवनीतसुगन्धं अस्मिन्नस्तीति तादृशेन आननेन मुखेन उपलक्षितः नाजगाम नागतवान् । नवनीतगन्धेन एषा मां नवनीतचोरमनुमास्यतीति मत्वेति यावत् । विहरन् क्रीडन्निव । हेत्वर्थकशता । विहरणरूपं हेतुमाविश्येत्यर्थः ॥ ९७ ॥

हृतं नवं मे नवनीतमालयात्

हृतं घृतं मे दधि मे हृतं निशि ।

इति प्रभाते वचनानि योषिताम्

उवाह शृण्वन्न मुखे स विक्रियाम् ॥९८॥

हृतमिति ॥ निशि रात्रौ मे आलयात् नवनीतं नवोद्धृतं सर्पिः । 'सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतमित्यमरः । नवमिति विशेषणं तु गोबलीवर्दन्यायेन द्रष्टव्यम् । हृतं चोरितम् । मे घृतं मे दधि हृतम् । इति एवप्रकारं प्रभाते प्रातः योषिता गोपीना वचनानि शृण्वन् सः कृष्णः मुखे विक्रिया विकारं न उवाह न घृतवान् । अन्येन कृते किं ममेत्यभिनीय तूष्णीं स्तितवानित्यर्थः ॥ ९८ ॥

पुत्रं कुलस्य भुवनस्य च रक्षितारं

अम्यर्थितोऽपि भगवानरविन्दनाभः ।

त्वां मे ददौ विधिवशात् भुवनैकचोर-

मित्याह कोपमभिनीय सुतं यशोदा ॥९९॥

पुत्रमिति ॥ कुलस्य मद्रास्य भुवनस्य लोकस्य च रक्षितारं त्वं त्वं पुत्रं अम्यर्थितः याचितस्सन् भगवान् अरविन्दनाभः महाप्रिणुः विधिबलात् विधिवश्या भुवने एकचोरं प्रधानमम्बरं त्वां मे ददौ दत्तवान् । भुवनस्य रक्षितारं अम्यर्थितः भुवनस्य मोक्षारं दत्तवान् । ददाविति दान-

क्रियायाः स्वस्य परोक्षतयोलेखः । इति एवप्रकार यशोदा कोप अभिनीय
नाटयित्वा । न तु वास्तवकोपेन । सुत आह उक्तवती । आहेत्यव्ययम् ॥

स सान्त्वनेन प्रतिपादनेन

भेदेन तीव्रेण च तर्जनेन ।

निबद्ध पृष्ठोऽपि मुहुर्जनन्या

नाङ्गीकरोति स्म हरिस्त्वचौर्यम् ॥१००॥

स इति ॥ सः हरिः जनन्या यशोदाया सान्त्वनेन साम्ना प्रतिपा-
'दनेन दानेन भेदेन भेदोपायेन तीव्रेण क्रूरेण तर्जनेन भर्त्सनरूपेण दण्डे-
न च । चतुर्भिः उपायैरित्यर्थः । मुहुः बहुशः निबद्ध निष्कृत्य पृष्ठः अनु-
युक्तोऽपि स्वस्य आत्मन चौर्यं स्वकर्तृक मोक्षेण नाङ्गीकरोतिस्म नाङ्गी-
कृतवान् ॥

॥१००॥

संरक्षणाय जगतामवतीर्य पृथ्व्यां

गोपालसद्गसु हरत्यखिलं मुकुन्दः ।

इत्थं निशम्य परिहासवचस्सुराणां

अन्तर्जहास भगवानरविन्दनाभः ॥१०१॥

संरक्षणायेति ॥ जगता लोकानां संरक्षणाय त्राणं कर्तुं पृथ्व्या भू-
मौ अवतीर्य अवतीर्णस्तन् मुकुन्द गोपालानां सद्गसु भगवतेषु अखिलं
'समस्तं वस्तु हरति मुष्णाति । इत्थं एवविध सुराणां परिहासवचः प्रहस-
नवचनं निशम्य श्रुत्वा भगवान् अरविन्दनाभः अन्तर्मनसि जहास स्मिर्त-
वान् । युक्तमिदं यदशोद्धवस्य पतस्तहापोपि मत्कीडितमेवेति सम्भावन
हासहेतुः ॥

॥ १०१ ॥

कृष्णस्य केळिसमरेक्षणकौतुकेन

गोपीषु मुक्तभवनासु बहिःस्थितासु ।

मित्रैः पराजित इव द्रुतमेत्य गेहं

बध्वा कवाटमहरन्नवनीतमन्तः ॥ १०२ ॥

कृष्णस्येति ॥ कृष्णस्य कोळिसमरं बालकैस्सह क्रीडापुद्गम् । तस्य ईक्षणेन कौतुकेन औत्सुक्येन हेतुना गोपीषु मुक्तभवनासु त्यक्तगृहासु बहिः बाह्याङ्गणे स्थितासु सतीषु कृष्णः मित्रैः सुहृद्भिः पराजित इव भङ्गं प्रापित इव द्रुतं शीघ्रं गेहं गृहोदरं एत्य प्रविश्य कवाटं बध्वा । अन्यथा अमी इह आगत्य मां प्रहरिष्यन्तीति मयेनेति भावः । नवनीतं अहरत् । हत्वा भक्षितवानिति यावत् ॥ ॥ १०२ ॥

त्रिभुवनमहनीयैरभ्युपायैरसङ्ख्यैः

निखिलमिति स मुष्णन् गोकुलं नन्दसूनुः ।

अरमत सवयोभिस्तत्र गोपालपुत्रैः

अपर इव शशाङ्कः प्राणिनां प्रीतिहेतुः ॥ १०३ ॥

इति सुकुमारकृतौ कृष्णविलासकाव्ये

तृतीयस्सर्गः ॥

त्रिभुवनेति ॥ त्रिभुवनेन भुवनत्रयवासिजनेन महनीयैः पूजनीयैः असङ्ख्यैः अपरिमेयैः अभ्युपायैः इति एवंप्रकारं गोकुलं गोष्ठं निखिलं बल्लु मुष्णन् । 'अकथितं चे'ति मुष्णातेः द्विकर्मकत्वम् । गोकुलादित्यर्थः । सः नन्दसूनुः तत्र गोकुले सवयोभिः तुल्यवयस्कैः गोपालपुत्रैः सहेत्यर्थः । अरमत क्रीडितवान् । अपरः अन्यः शशाङ्कः चन्द्र इव प्राणिनां शरीरिणां प्रीतिहेतुः प्रमोदकारणमिति सकल अविकलं भङ्गलम् । मालिनी नाम वृत्तमिदम् । 'नोनोमो यश्च यश्चेति मालिनी गजवाजिभि'रिति ॥ १०३ ॥

इति श्रीरामपाणिवादविरचितायां विलासिन्याख्यायां कृष्णविलासव्याख्यायां

तृतीयस्सर्गः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ चतुर्थस्सर्गः ॥

स रोहिणीसूनुनिबद्धरागः
सतां शरण्यस्तमसोऽपहर्ता ।
मनोहरो बाल इवौषधीशो
दिनेदिने पोषमियाय शौरिः ॥ १ ॥

स इति ॥ स तादृशकोटापरशौरि वासुदेव रोहिणीसूनौ बलमद्रे लु
धे च निबद्धराग नितरामारुढं केहोपस्य । सतां सज्जनानां शरण्यशरणा-
हं । तमसं अज्ञानस्य तिमिरस्य च अपहर्ता निरासक । मनोहरं बाल
ओषधीशं चन्द्र इव दिनेदिने प्रतिदिनं पोषमियाय वृद्धिं प्राप्तवान् । श्लेषा-
नुगृहीति वपमालङ्कारः ॥ ॥१॥

त्यक्त्वा हरिस्तैन्यकृतापवादं
तच्छैशवं प्राप्य दशान्तरं सः ।
मन्ये तदंहःपरिमार्जनाय
गवां परित्राणसमुद्यतोऽभूत् ॥ २ ॥

त्यक्तेति ॥ स हरिस्तैन्येन चौर्येण कृत उत्पादितमपवादं अर्था-
त्तिं त्यक्त्वा तत्तादृशं शैशवं दशान्तरं अवस्थाविशेषं प्राप्य गवां परित्राणे
पालने समुद्यत उद्युक्त अभूत् । तदह इत्यत्र तच्छब्देन स्तैन्यं परागृह्य
ते । स्तैन्येन यदहोदुरितं सज्जातं तस्य परिमार्जनाय तत् प्रमादगुणितं मये
अहं समर्थयामि । यदाहुः— 'गवां शुश्रूषणात् पापं सर्वमपि विनश्यतीति' ॥

पुत्रे तथोद्योगिनि नन्दगोपो
गोपालपुत्राननुनीय सर्वान् ।

त्रातुस्त्रयाणामपि विष्टपानां
संरक्षणे तस्य समादिदेश ॥ ३ ॥

पुत्र इति ॥ पुत्रं तयोद्योगिनि तथा गोपालकृतोत्साहे सति नन्दगो-
पं विष्टपाना भुवनाना त्रयाणामपि त्रातुः रक्षितुः तस्य पुत्रस्य संरक्षणे स-
म्यक्पालने विष्टये सर्वान् गोपालपुत्रान् अनुनीय अनुमग्नपूर्वक समादिदे-
श नियुक्तवान् ॥ ॥३॥

मात्रा कृतस्वस्त्ययनः प्रभाते
पित्रा परिष्वज्य चिरं विसृष्टः ।
सहैव रामेण समग्रहर्षः
विनिर्ययौ विश्वपतिर्वनाय ॥ ४ ॥

मात्रेति ॥ विश्वपतिः कृष्णः प्रभाते प्रातःकाले मात्रा जनन्या कृत-
स्वस्त्ययनः कृताशीर्वादः पित्रा जनकेन चिरं परिष्वज्य दीर्घकालमास्त्रिय
विसृष्टः अनुमतगमनः समग्रहर्षः सपूर्णमोदस्सन् रामेणसहैव वनाय वन ग-
न्तु विनिर्ययौ प्रस्थितवान् ॥ ॥४॥

स प्रातराशी व्यतिपक्तपाणिः
यष्टिं वहन्नंसविपक्तशृङ्गः ।
विमुच्यतां गौरिति संभ्रमेण
गच्छन् प्रतिद्वारमवोचदुच्चैः ॥ ५ ॥

स इति ॥ स कृष्ण प्रातरशितु शीलमस्येति तथा । व्यतिपत्तपा
णि क्षाब्धितकरतल याष्टि वहन् वेत्रदण्डमुद्धहन् असविपत्तशृङ्ग स्कन्धदे
शमर्पितनाथविशेषः द्वारप्रति गच्छन् सभ्रमेण त्वरया गौर्विमुच्यताम् । जाता-
वेकचनम् । गात्रो विमुक्तबन्धा क्रियन्तामित्यर्थः । इति एवप्रकार उच्चै
र्योचतु उक्तवान् ॥ ५ ॥

निशम्य तस्य ध्वनिमूर्ध्वकर्णाः
विलूनपाशा भृशमुत्सुकिन्यः ।
वत्सानपि स्वाननपेक्ष्य गावः
ससंभ्रमं निर्ययुरालयेभ्यः ॥ ६ ॥

निशम्येति ॥ गावः तस्य विश्वपते ध्वनिं शब्द निशम्य आकर्ष्य ऊ-
र्ध्वकर्णा विलूनपाशा विलूनपाशा भृश अत्यर्थ उत्सुकिन्यः औत्सुक्यशा-
लिन्यः स्नानात्मीयान् वत्सान् तर्णकानपि अनपेक्ष्य अविचार्य ससंभ्रम स-
त्वर आलयेभ्यः निग्रासस्थानेभ्यः निर्ययु निर्गता ॥ ६ ॥

गत्वा पुरस्ताद्गजराजगामी
गोष्ठं गरिष्ठो गुणमण्डलेन ।
अपूरयन्मित्रगणागमार्थं
पित्रोरभीष्टेन सहैव शृङ्गम् ॥ ७ ॥

गत्वेति ॥ गजराजः गजश्रेष्ठ इव गन्तुः शीलमस्येति तथा । गुणा-
ना वीर्यविनयगाम्भीर्यादीना मण्डलेन समूहेन गरिष्ठः गरीयान् पुरस्तात्
पूर्वमेव गोष्ठं गोस्थानं गत्वा मित्रगणाना सुहृत्सङ्घाना आगमार्थं आगमप्र-
योजनं पित्रोः जननीजनकयोः अभीष्टेन अभिमतं सहैव शृङ्गम् अपूरयत् ।
शब्दितवान् । अभीष्टपक्षे वर्धितवान् ॥ ७ ॥

नभस्स्पृशा कर्णपथं गतेन

तेनैव संज्ञागवलस्वनेन ।

आदाय तत्तत्परिवर्हजातं

सद्यो गृहेभ्यस्सुहृदो निरीयुः ॥ ८ ॥

नभ इति ॥ सुहृदः वयस्याः नभः आकाशं स्पृशतीति तादृशेन कर्णपथं श्रोत्रमार्गं गतेन प्राप्तेन तेन संज्ञागवलस्य संज्ञार्थस्य शृङ्गस्य स्वनेन नादेनैव हेतुना तत्तत् अनेकप्रकारं परिवर्हजातं पदार्थजालं आदाय गृहीत्वा सद्यः तत्क्षणमेव गृहेभ्यः निरीयुः निर्गताः ॥ ८ ॥

गवां खुरन्याससमुद्भवेन

विषाणसङ्घट्टनजन्मना च ।

प्रसर्पता दिक्षु महास्वनेन

घोषः क्षणं घोषमयो बभूव ॥ ९ ॥

गवामिति ॥ गवां खुरन्यासात् खुरनिक्षेपणात् समुद्भवः यस्य तादृशेन विषाणानां शृङ्गाणां सङ्घट्टनात् मिथः समाघातात् जन्म यस्य तादृशेन दिक्षु प्रसर्पता व्याप्नुवता महता स्वनेन शब्देन क्षणं अल्पकालं घोषः गोष्ठं घोषमयः शब्दमयः बभूव सञ्जातः ॥ ९ ॥

प्रधावनैरुत्प्लुतिभिस्सुदूरं

मिथो बलात् ग्राहविमोचनैश्च ।

समागतैस्तत्र समं सुहृद्भिः

बहुप्रकारं विजहार शौरिः ॥ १० ॥

प्रधावनैरिति ॥ तत्र गोष्ठे समागतेः संप्राप्तेः सुहृद्भिः वयस्यैः समं

शौरिः कृष्णः प्रशवनैः पलायनैः सुदूर उच्चैस्तरा उत्प्लुतिभिः उत्पतनेः
मिथः अन्योन्य बलाद्ग्राहे बलेन ग्रहणैः विमोचनैः पुनस्त्यजनैश्च बहुप्र-
कार अनेकविध विजहार क्रीडितवान् ॥ १० ॥

परेण हर्षेण पुराणपुंसः

संक्रीडमानस्य ममं सुहृद्भिः ।

पवित्रयामास पदाम्बुजोत्थिता

करीषधूलिः ककुभां मुखानि ॥ ११ ॥

परेणेति ॥ सुहृद्भिः सम परेण उत्कृष्टेन हर्षेण प्रमोदेन हेतुना सं-
क्राडमानस्य निहरत पुराणस्य पुंसः कृष्णस्य पदाम्बुजात् उत्थिता करी-
षस्य धूलिः शुष्कगोमयस्य रेणुः । 'शोनिद् गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु शुष्क
करीष म्या'दित्यमरः । ककुभा मुखानि दिङ्मुखानि पवित्रयामास पवि-
त्राणि चकार ॥ ११ ॥

महर्षयस्तत्र महानुभावाः

गृहीतरूपान्तरदुर्निरूपाः ।

भवाग्निसन्तापहरे ममज्जुः

पदोत्थिते तस्य परागपूरे ॥ १२ ॥

महर्षय इति ॥ महानुभावा महाप्रभावा तत्र महर्षय तत्रत्याः मुन-
यः भवाग्निसन्तापहरे सप्साररूपस्य अग्नेः सकाशात् यः सन्तापः तं हरति
शमयतीति तादृशे तस्य कृष्णस्य पदाम्बुजात् उत्थिते उद्धूते परागपूरे पासु-
मन्त्रये ममज्जु मग्ना । अत एव गृहीतेन स्वीकृतेन रूपान्तरेण अन्येन
रूपेण पासुपरिवृतत्वान् यथापूर्वं अत्रस्थितेनेत्यर्थः । दुर्निरूपा दुःखेन द्रष्टु-
मशक्याः । इदमेव अमीषाञ्च महानुभावत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

प्रहर्षमालोकयतां जनानां
क्रीडाभिरापाद्य मनोहराभिः ।

उत्थापयामास स चित्कृतेन
गोष्ठे हरिर्गोसमजं शयानम् ॥ १३ ॥

प्रहर्षमिति ॥ स हरिः कृष्णः आलोकयता पश्यता जनाना मनो-
हराभिः क्रीडाभिः विहारे प्रहर्ष प्रमोद आपाद्य निगद्य गोष्ठे शयान गता
समज समूहम् । 'समुदोरजः पशुध्वि'त्यत्र । चित्कृतेन शब्दविशेषेण उ-
त्थापयामास उत्थान अकारयत् ॥ ॥ १३ ॥

तस्मिन् गवां पालनकौतुकेन
वनाय निर्गच्छति दैत्यशत्रौ ।

ययुः प्रियाख्यानचिकीर्षयेव
दिवाकृतो दिग्बलयं मयूखाः ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् दैत्यशत्रौ कृष्णे गवा पालने कौतुकेन कुतू-
हलेन वनाय निर्गच्छति प्रस्थिते मनि दिवाकृत सूर्यस्य मयूखा रश्मयः
दिग्बलयः दिक्चक्र ययुः प्राप्ता । अत्रोत्प्रेक्षते— प्रियाख्यान प्रियनिन्दन
तत्कर्तुं इच्छयेवेति । युगमात्रोद्धतस्य सूर्यस्य किरणानां दिक्षु प्रसरणस्य
प्रियाख्यानफलकतया उत्प्रेक्षणान् फलोत्प्रेक्षयम् ॥ ॥ १४ ॥

कूलद्रुमाणां कुसुमानि धून्वन्
कर्षन् पयशीकिरमण्डलानि ।

कृष्णं कृतानेकविहारखित्रं
यान्तं सिधेवे यमुनासमीरः ॥ १५ ॥

कूलेति ॥ यमुनासमीरः यमुनातरङ्गानुसारी मारुतः कूलद्रुमाणां तीरवृक्षाणां कुसुमानि घून्वन् कम्पयन् पयस्शीकराणां जलकणानां मण्डलानि निकरान् कर्षन् आकृष्य आनयन् कृतेन अनेकेन बहुना विहारेण क्रीडितेन हेतुना खिन्न भ्रान्त यान्त कृष्ण सिधेवे आनुकूल्येन सेवितवान् ॥

परस्य पुंसः पदपङ्कजाभ्यां

प्रवेक्ष्यतो गोकुलपालनाय ।

चकार नीहारहरैर्मयूखैः

प्रवेशयोग्यानि वनानि भानुः ॥ १६ ॥

परस्येति ॥ भानुः सूर्यः गोकुलस्य गोबृन्दस्य पालनाय तत् कर्तुं पदपङ्कजाभ्यां पादप्रचालनेनैव प्रवेक्ष्यतः प्रवेष्टुं प्रक्रान्तस्य परस्य पुंसः कृष्णस्य नीहारहरैः शैत्यप्रशान्तिकरैः मयूखैः वनानि प्रवेशस्य योग्यानि सन्मुचितानि चकार कृतवान् ॥

॥ १६ ॥

प्रेम्णा परित्यक्तुमशक्नुवन्तं

बद्धाञ्जलिं बन्धुजनं निवार्य ।

रामं पुरस्कृत्य समित्रवर्गः

विवेश विष्णुर्विपिनान्तराणि ॥ १७ ॥

प्रेम्णेति ॥ विष्णुः प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना परित्यक्तुं विरहयितुं अशक्नुवन्तं अपारयन्तं बद्धाञ्जलिं अञ्जलिं कुर्वन्तं बन्धुजनं गोष्ठवासिनं गोपगोपीजनं निवार्य निवर्त्य रामं पुरस्कृत्य अग्रतः ब्रूत्वा मित्रवर्गः सत्रयोभिः गोपकुमारैः सह वर्तत इति समित्रवर्गः सन् विपिनान्तराणि विपिनप्रदेशान् विप्रैः प्रविष्टवान् ॥

॥ १७ ॥

अरण्यभूमीरवगाहमानं

तमातपकृान्तमवेक्षमाणः ।

पक्षातपत्वेण परिस्तृतेन

वियत्यसेविष्ट विहङ्गराजः ॥ १८ ॥

अरण्येति ॥ अरण्यभूमी वनप्रदेशान् अग्राहमान प्रविशन्त तं
विष्णु आतपेन सूर्यकिरणेन क्लान्त अवसन्न अवेक्षमाण पश्यन् विहङ्गरा-
ज गरुत्मान् वियति अम्बरे परिस्तृतेन त्रिस्तारितेन पक्षेण गरुतेन आतप
त्रेण छत्रेण असेविष्ट सेवितवान् ॥ ॥ १८ ॥

मा गच्छ गङ्गे यमुने क यासि

किं तत्र गोदावरि धावसीति ।

न्यषेधि तत्तद्व्यपदेशपूर्व

मार्गच्युतं गोकुलमच्युतेन ॥ १९ ॥

मेति ॥ अच्युतेन कृष्णेन मार्गच्युत मार्गधृष्ट अपमार्गेण यातमि-
त्यर्थः । गोकुल गोसमूह तत्तद्व्यपदेशपूर्व तत्तन्नामपुरस्सर सङ्केतितेन ना-
म्ना शब्दापयित्वा तन्नाम्नैव हे गङ्गे ? मागच्छ गन्तु नार्हसि । यमुने ? क
यासि कुत्र गच्छसि ? गोदावरि ? यत्र धावसि य देश उद्दिश्य पलायसे,
तत्र किं प्रयोजन ? इति एवप्रकार न्यषेधि निवारितम् ॥ ॥ १९ ॥

प्ररुढसुस्निग्धतृणांकुरासु

छायाद्रुमश्यामळितान्तरासु ।

गवां कुलं तत्सुलभोदकासु

प्रचारयामास वनस्थलीषु ॥ २० ॥

प्ररुढेति ॥ स कृष्णः प्ररुढा प्रोद्भिन्ना सुस्निग्धा सुतरा क्षिग्धा
तृणांकुरा तृणप्ररोहा यासु । छायाद्रुमाः श्याम छायाद्रुमाः ते श्याम
ळित मेचकित अन्तर अरकाश यासाम् । सुलभ सुखप्राप्य उदक यासु

तादृशीषु वनस्थलीषु तत्तादृशं गवां कुलं प्रचारयामास मन्थारितवान् ॥

साटोपमान्दोलितलम्बसास्त्राः

गावश्चरन्त्यो वलमानवालाः ।

बुध्यतृणस्तोमचटत्कृतिन्यः

चक्रुः प्रियं चेतसि चक्रपाणेः ॥ २१ ॥

साटोपमिति ॥ साटोप साहङ्कार आन्दोलिता चलिता लम्बा वि-
लम्बिता सास्त्रा गलकम्बलानि यासाम् । 'सास्त्रा तु गलकम्बल' इत्य-
मर । वलमानवाला तिर्यक्कम्पितलागूला बुध्यता चरणेषु छेदं गच्छन्ता-
तृणस्तोमेन तृणसम्बन्धेन हेतुना चटत्कृतिन्य चटदितिशब्दवत्य चरन्त्य-
तृणान् भक्षयन्त्य । 'चरगतिभक्षणयो'रिति धातु । गावः चक्रपाणे श्री-
कृष्णस्य चेतसि मनसि प्रियं प्राप्तिं चक्रुः कृतवत्यः ॥ २१ ॥

हरिन्मणिश्यामरुचीनि तत्र

स्वैरं चरन्तीषु तृणानि गोषु ।

शौरिस्स्वयं भुक्त इवाप तृप्तिं

तृप्यन्त्युदाराः परतर्पणेन ॥ २२ ॥

हरिदिति ॥ तत्र वने गोषु हरिन्मणय नालरत्नानीय श्यामरुचीनि
श्यामलवर्णानि तृणानि स्वैरं स्वच्छन्दं यथा तथा चरन्तीषु भक्षयन्तीषु
सतीषु शौरिः कृष्ण स्वयं भुक्त इव आत्मना भुक्तवानिय । भुक्तमस्यास्ती-
ति अर्शमाद्यच्च । तृप्तिं प्राप्तिं आप प्राप्तवान् सुखिनोऽभूदित्यर्थः । तथाहि-
उदारा महान्तः परस्परं तर्पणेन प्राणननं हेतुना तृप्यन्ति तृप्ता भवन्ति ॥

सर्वासु कण्डूयनलिप्सयोच्चैः

उन्नम्य कण्ठं दधतीषु गोषु ।

वालो हरिर्बाहुसहस्रशून्यं
जन्मात्मनो निष्फलमेव मेने ॥ २३ ॥

सर्वास्त्रिति ॥ सर्वासु गोषु कण्डूयन गात्रनिकर्षण लब्धुमिच्छया
कण्ठ उच्च उन्नम्य अतिनरा उद्रमय्य दधतीषु धारयन्तीषु सतीषु बाल
हरि आत्मन स्वस्य जन्म जनन बाहुसहस्रेण शून्य रहित निष्फलमेव
निष्प्रयोजनमेवेति मेने कल्पितवान् । ब्रह्मा गवा कण्डूयन बाहुद्वयेन
कथ करोमीति चिन्तयेति भाव ॥ ॥ २३ ॥

परिभ्रमद्रोकुलमुग्रकोपं
समुच्चलद्भूळि रटद्विपाणम् ।
स युद्धमुष्णां मदनिर्भराणां
प्रविश्य मध्यं शमयाञ्चकार ॥ २४ ॥

परीति ॥ स हरि मदनिर्भराणा अतिमात्रमत्ताना उक्ष्णा वृषभा-
णा परिभ्रमन्ति परितः निवश सञ्चरन्ति गोकुलानि यत्र । तत्र उग्र
कोप अतिप्रवृद्धकोप समुच्चलद्भूळि समुद्धूतभूमिरजस्क रटद्विपाण चटदि
ति शब्दायमानशृङ्ग युद्ध द्वयुद्धमद्य प्रविश्य शमयाञ्चकार प्रगम नीत-
वान् ॥ ॥ २४ ॥

शाखाकराग्रैरवलंन्य पृथ्वीं
निपेदुषः पुष्पफलावनम्रान् ।
तत्र द्रुमान् सादरमीक्षमाणः
जगाम तृप्तिं न कदाऽपि शौरिः ॥ २५ ॥

शाखेति ॥ शौरि कृष्ण तत्र गे शाखाभिः मिटपैरेव कराग्रं प्र-
थीमस्तस्य आश्रित्य निपेदुषः निपण्णान् पुष्पैः फलैश्च अवनम्रान् तमन

शीलान् द्रुमान् वृक्षान् सादर साभिप्राय ईक्षमाण पश्यन् कदाऽपि कटा-
चिदपि तृप्तिं अलभाव नजगाम नप्राप्तवान् । अत्र समृद्धानां दानशीलत्वात्
परोपकारिणा महता समाधिस्ताभिप्रायदर्शने हेतुः ॥ ॥२९॥

अलक्ष्यमूलान्यतिविप्रकर्षात्
घोषानुमेयस्खलितोदकानि ।

उत्तुङ्गरोधस्तरुमण्डलानि
निम्नानि दृष्ट्वा नितरां स रे मे ॥ २६ ॥

अलक्ष्येति ॥ सशौरिः अतिविप्रकर्षात् अत्यन्तदूरस्थत्वात् अलक्ष्य-
मूलानि द्रष्टुमशक्यमूलतलानि घोषेण वीचिश्रेणेन अनुमेयस्खलितानि अनु-
मातुं शक्यसङ्घट्टनानि उदकानि येषु उत्तुङ्गानि उन्नतानि रोधस्तरूणां ती-
रवृक्षाणां मण्डलानि समूहः येषां तादृशानि निम्नानि अगाधान् जलाश-
यान् दृष्ट्वा नितरां अतिशयेन रे मे प्रीतवान् । अत्रापि पूर्वम् सभूतयनस्य
ममाधि प्रीतिहेतुः ॥ ॥२६॥

अतुच्छगुच्छस्तनभारनम्राः
लताः प्रवाळाभरलोभनीयाः ।
स तत्र वीक्ष्य भ्रमराळकाढ्याः
तामस्मरत्तामरसाधिवासाम् ॥ २७ ॥

अतुच्छेति ॥ सः शौरिः तत्र वने अतुच्छानां पृथूनां गुच्छानां स्त-
नानामेव स्तनानां भारेण नम्राः नमनशीलाः प्रवालैरेवाधेररश्रेष्ठैः लोभ-
नीयाः रम्याः भ्रमरैर्मधुकरैरेवालकैः चूर्णकुन्तलैः आढ्याः श्रेष्ठाः लताः वा-
लवंलरीः वीक्ष्य दृष्ट्वा तां तथाभूतां तामरसाधिवासां पद्माढ्यां अस्मरत्
स्मृतवान् । स्मरणालङ्कारः । सदशवस्वन्तरानुभवं सभूतत्वात् ॥ २७ ॥

समुत्सुकं सागरकन्यकायां
आकृष्टुमन्तःकरणं मुरारेः ।

सर्वस्य वेत्ता सरसां स. वाचं

सङ्कर्षणस्सादरमित्युवाच ॥ २८ ॥

समुत्सुकमिति ॥ सर्वस्य वस्तुनः वेत्ता ज्ञाता सङ्कर्षणः ब्रह्मदेवः मुरा-
रेः कृष्णस्य सागरकन्यकायां लक्ष्म्या समुत्सुक सद्यस्त्वदर्शनात् मामि-
लाय अन्नःकरण मनः आकृष्टु आक्षेप्तुं मरसा रसवतीं वाचं सादर इति
वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच उक्तवान् ॥ ॥ २८ ॥

अन्तस्समीरभ्रमणप्रसङ्गात्

उदीर्णनादेन गुहामुखेन ।

भूयः प्रयुङ्क्ते पृथिवीधरस्ते

गोवर्धनस्स्वागतमेव शौरे ॥ २९ ॥

अन्तरिति ॥ हे शौरे १ एषः परिदृश्यमानः गोवर्धनो नाम पृथिवी-
धरः पर्वतः अन्तः अन्तर्भागे समीरभ्रमणस्य गायुसञ्चारस्य प्रसङ्गात् प्रवृ-
त्तेर्हेतोः उदीर्णनादेन उद्गतशब्देन गुहायाः रन्ध्रेणैव मुखविवरेण भूयः भू-
यशः ते स्वागत सुखागमनप्रश्न प्रयुङ्क्ते करोति ॥ ॥ २९ ॥

निशम्य गोवर्धननिर्झराणां

धीरध्वनिं कृष्ण शिखण्डिनोऽमी ।

मुदा त्वदालोकनजातयेव

नृत्यन्ति चक्रीकृतवर्हभाराः ॥ ३० ॥

निशम्येति ॥ हे कृष्ण २ अमी शिखण्डिनः मयूराः गोवर्धनस्य नि-

शैराणा वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहोनिर्ज्ञोक्षर' इत्यमर । धीरध्वनिं गम्भी-
रस्व निशम्य चक्रीकृतबर्हभारा बलयितापिच्छजालास्सन्त नृत्यन्ति नृत्य
कुर्वन्ति । त्वदालोकनात् तत्र दर्शनान् सकाशम् जातया उद्गतया मुदा
सन्तोषेणेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

पादाविमौ सञ्चरणाय नालं
अत्रेति मत्वा मृगयूथमेतत् ।
स्वलोचनांशुस्तवकापदेशात्
नीलोत्पलैर्भूमिभिवास्तृणाति ॥ ३१ ॥

पादाविति ॥ एतत् मृगयूथ मृगगण इमौ पादौ । तत्रेत्यर्थः । अत्र
वने सञ्चरणाय सचार कर्तुं नालं न शक्ताविति मत्वा अननुद्य स्वेया आ-
त्मीयानां लोचनानां अशुस्तवकस्य स्तवकाकरस्य अशो अपदेशात् व्या-
जात् नीलोत्पलैः कुलये भूमिं आस्तृणाति आच्छादयतीति । मृदुत्वसिद्धये
पुष्पास्तरणं करोतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३१ ॥

विकीर्य विष्वग्निपिनद्रुमाणां
मधूनि पुष्पस्तवकच्युतानि ।
अर्कांशुतप्तामानिलो धरित्रीं
सञ्चारयोग्यां भवतो विधत्ते ॥ ३२ ॥

विकीर्येति ॥ अनिलं वायुं अर्कांशुभिः सूर्यरश्मिभिः तप्ता ऊष्माण
गमिता धरित्रा भूमिं निपिनद्रुमाणां वनवृक्षाणां पुष्पस्तवकेभ्यः च्युतानि
निपतितानि मधूनि विष्वक् परितः शिक्षिष्य प्रोक्षणं कृत्वेत्यर्थः । भवत
तत्र सचारयोग्या गमनक्षमा विधत्ते करोति । इमांश्चरमावान् इयं च गम्यो-
त्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

न भीतिरन्तर्न दृशोश्चलत्वं

नास्था तृणे नोत्सुकताऽपि शब्दे ।

रूपेण दामोदर मोहितास्ते

तिष्ठन्त्यमी काष्ठकृता इवैणाः ॥ ३३ ॥

नेति ॥ हे दामोदर १ ते तत्र रूपेण सौन्दर्येण मोहिता विवर्शाकृ
ता अमी एणा हरिणा काष्ठे दारुभि कृता निर्मिता इव तिष्ठन्ति । तत्र
हेतुमाह चतुर्भि वाक्ये । अन्त मनासि भीति मय न दृश्यते । दृशो
चक्षुषो चलत्वं चलमान नास्ति । तृणे यस्यसमक्षणे आस्था आदर नास्ति ।
शब्दे शिशौ च उत्सुकता सश्रद्धत्वमपि नास्ति । अतो हि कृत्रिमसादृश्यम् ॥

तेनेति सन्दर्शितमग्रजेन

मनोहरं तत्तदवेक्षमाणः ।

गाश्चारयन् शाङ्गलिनीषु भूषु

रेमे रमाया रमणः प्रकामम् ॥ ३४ ॥

तेनेति ॥ इति एवप्रकार तेन अग्रजेन रामेण सन्दर्शित सम्यक्
दर्शित मनोहर तत्तत् तादृश वस्तु अवेक्षमाण पश्यन् रमाया रमण कृ
ष्ण शाङ्गलिनीषु हरिततृणयुक्तासु भूषु गा चारयन् प्रकाम अत्यर्थ रेमे
क्रीडितवान् ॥

॥ ३४ ॥

तं तत्र दृष्ट्वा महनीयरूपं

शौरिं शबर्यश्चरितार्थनेत्राः ।

फलोपहारैरुपसृत्य वन्यैः

अवादिषुः प्रश्रयशोभि वाक्यम् ॥ ३५ ॥

तमिति ॥ तत्र वने शबर्यः व्याधस्त्रियः महनीयरूप पूजनीयसौ-
न्दर्ययुक्त शौरिं दृष्ट्वा चरितार्थनेत्राः कृतार्थलोचनाः नेत्रफल प्राप्ता इत्यर्थः ।
वन्यैः वनजातैः फलैरेव उपहारैः उपपदार्थैस्तह उपसृत्य समीपं प्राप्य प्र-
श्रयेण विनयेन शोभितुं शीलमस्येति तादृश वाक्य अवादिषुः उक्तवत्यः ॥

इतः पदं नरशरपातमात्रं

यायास्सहानेन सुहृद्गणेन ।

अत्रागमिष्यन्ति किरातपुत्राः

गवाममूषां परिपालनाय ॥ ३६ ॥

इत इति ॥ इतः अस्मात् प्रदेशात् शरपातमात्रं शरपतनमावान्तर-
न अस्माक पद स्थानं त्व अनेन सुहृद्गणेन मित्रवृन्देन सह यायाः प्रा-
प्नुहि । आमन्त्रणे लोद । किं कारणमिति चेन् उच्यते— अमुषा गवा
परिपालनाय त्वाणार्थं अत्र किरातपुत्राः वनेचरकुमारा आगमिष्यन्ति ॥

व्याधाहृतैर्वारणकुम्भगर्भात्

मुक्ताफलैरामलकाभिरामैः ।

प्रसाधनं त्वां भुवनत्रयस्य

प्रसाधयिष्यन्ति किरातकन्याः ॥ ३७ ॥

व्याधेति ॥ केवल इदमेव वन्य अन्यच्च प्रयोजनं भविष्यतीत्याहुः ।
किरातकन्या शबरकन्या वारणम्य गजम्य कुम्भम्य मस्तकस्य गर्भान्
अन्तर्भागात् सकाशात् व्याधेः शबरेरेव आहूतैः आनीनैः आमलकानि धा-
तीफलानि तैरिव अभिरामैः मुन्दरैः तत्प्रमाणैरिति यावत् । मुक्ताफलैः मौ-
क्तिकैः भुवनत्रयस्य त्रेण्येकस्य प्रसाधनं अण्डारभूतमपि त्वा प्रसाधयि-
ष्यन्ति अण्डारिष्यन्ति ॥

कन्याऽस्ति काचिच्छ्वरेश्वरस्य
 या नः कुलानामधिदेवतेव ।
 तां सर्वथा दास्यति ते स राजा
 महान्त्यनर्घाणि च यौतकानि ॥ ३८ ॥

अपिचान्यदप्यस्तीत्याहु — कन्येति ॥ श्वरेश्वरस्य किरातराजस्य
 कन्या काचिदस्ति । मा कीदृशीति चेदुच्यते— या कन्या नः अस्माकं
 श्वराणां कुलानां अधिदेवतेव मूर्तिमतीव भवति । तादृश अस्याः सौन्दर्य-
 मिति भावः । स राजा किराताधिपति मर्वथा सर्वप्रकारेणापि ते तुम्य
 ता कन्या दास्यति । महान्ति प्रभूतानि अनर्घाणि मूल्यातिरिक्तानि यौत-
 कानि खनिजनानि च दास्यति तदेना परिगृहीष्वेत्यभिप्रायः ॥ ॥ ३८ ॥

इत्यूचिपीणां श्वराङ्गनानां
 अत्यादरं चेतसि वीक्षमाणः ।
 कृष्णः कृपानिघ्नमनास्स वाचं
 इत्याह लज्जामृदुना स्वनेन ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ इति एव ऊचिपीणा उक्तवतीनां श्वराङ्गनानां अत्यादरं
 चेतसि वीक्षमाण मनसि पश्यन् अगन्धारयन्नित्यर्थः । कृपाया दयाया नि-
 ॥ आयत्त मनः यस्य स तथोक्तः स कृष्णः लज्जया मृदुना स्वनेन इति
 वक्ष्यमाणप्रकारेण वाच आह उक्तवान् ॥ ॥ ३९ ॥

पित्रोरनुज्ञामधिगम्य भद्राः
 समीहितं वस्सकलं विधास्ये ।
 मयि स्थिते तिष्ठति गोकुलं तत्
 गच्छामि माभूत विपादवत्यः ॥ ४० ॥

पित्रोरिति ॥ हे भद्राः शोभनाः? पित्रोः मातुः पितृश्च अनुज्ञा अ-
धिगम्य लब्ध्वा वः युष्माकं समीहितं अभिप्रायं सकलं सर्वमपि विवासे
परिष्यामि । किंच अन्यदप्यस्ति । मयि स्थिते सति गोकुलं गोसमूहोऽपि
तिष्ठति न गच्छति । तत् तस्माद्धेतोः अहं गच्छामि । यूयं विषादवत्यं वि-
षण्णाः माभूत । विषादः न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥

गते पुळिन्दीरिति सान्त्वयित्वा
तदिष्टभङ्गव्यथिते मुकुन्दे ।

फलापचायादिषु निस्पृहास्ताः

शनैर्ययुः पक्वणमेव खिन्नाः ॥ ४१ ॥

गत इति । इति एवप्रकारं पुळिन्दीं शत्रुरी. मान्त्रयित्वा अनुसरण-
वाचा अनुज्ञाप्य तदिष्टभङ्गेन तामा पुळिन्दिनीनामभिप्रायनिराकरणेन
व्यथिते किंचित् दुःखिते मुकुन्दे गते सति ता पुळिन्द्यः खिन्नाः खेदयु-
क्ता फलानामपचायादिषु आदिशब्देन कन्दखननाद्यापि गृह्यते । निस्पृहाः
निराकाक्षास्तस्यः शनैः मन्दमन्द पक्वणमेव स्नान्यमेव ययुः गताः ॥ 'पक्व
णश्चक्रालय' इत्यमरः ॥ ४१ ॥

विहृत्य गर्भेषु लतागृहाणां

निपीय वारीणि च पल्वलानाम् ।

फलानि चास्वाद्य महीरहाणां

वनानि धन्यानि चकार शौरिः ॥ ४२ ॥

विहृत्येति ॥ शौरिः लतागृहाणां बह्लोकुजानां गर्भेषु अन्नमार्गेषु
विहृत्य क्रीडित्वा पल्वलानां अत्यसरसां 'पल्वलानां' इत्यमरः । वारीणि
जलानि निपीय च पीत्वा च महीरहाणां चूनादिवृक्षाणां फलानि चास्वाद्य
मुक्त्वा वनानि धन्यानि भाग्यवान् चकार कृतवान् । स्वमपदो भगवन्नु-

मुक्तत्वात् सप्रयोजना इति भावः ॥

॥४२॥

अथाधिरूढे गगनस्य मध्यं
दिवाकरे दुस्सहभानुजाले ।
धर्माकुलं गोकुलमीक्षमाणः -

हलायुधः प्राह रथाङ्गपाणिम् ॥ ४३ ॥

अथेति ॥ अथ अनन्तरं दुस्सहं सोढुमशक्यं भानुजालं रश्मिसमूहो यस्य तादृशे दिवाकरे गगनस्य अवरस्य मध्यं अधिरूढे अधिगते सति गोकुलं गोगणधर्मेण ग्रीष्मकालेन हेतुना आकुलं विवश ईक्षमाणः पश्यन् हलायुधः रामः रथाङ्गपाणिं कृष्णं प्राह उक्तवान् । आहति तिङन्तप्रतिरूपमव्ययम् । अतः कालत्रयेऽपि प्रयोज्यम् ॥

॥४३॥

किञ्चित्परिम्लानलताप्रवाळाः

तृणाङ्कुरभ्रान्तकुरङ्गयूथः ।

अह्नः परित्यक्तजनप्रचारः

प्रवर्तते मध्यम एष भागः ॥ ४४ ॥

किञ्चिदिति ॥ किञ्चित् अल्पं परिम्लानाः शोषिताः लताना प्रवाळाः किसलयः यस्मिन् । तृणानामङ्कुरेषु भ्रान्तानि दुर्लभत्वादन्येषु सन्तरन्तीत्यर्थः । कुरङ्गयूथानि मृगकुलानि यस्मिन् 'तृणाकुलभ्रान्तकुरङ्गयूथ' इति वा पाठः । तत्र तृणया आकुलं भ्रान्तं चेति विग्रहः । परित्यक्तजनानां प्रचारः सचारः यस्मिन् । तादृशः दिवसस्य मध्यमः भागः अह्नः एषः प्रवर्तते । मध्याह्नस्तपृक्त इत्यर्थः ॥

॥४४॥

कुलानि वीक्षस्व विहङ्गमानां
पक्षान्तरस्थापितशावकानि ।

कठोरमेनं गमयन्ति कालं

नीडेषु निद्रालसलोचनानि ॥४५॥

कुलानीति ॥ पक्षयोरन्तरे अन्तर्भागे स्थापिताः शावकाः शिशवो येः

निद्रया अलसानि जडीभूतानि लोचनानि येषां तानि । कठोरं क्रूर एन का-
ल मध्याह्नकाल नीडेषु कुलायेषु गमयन्ति यापयन्ति विहङ्गमाना पक्षि-
णा कुलानि त्व द्यौक्षस्व पश्य ॥ ॥४५॥

प्रायः कठोरातपपीडयेव

छायाः परित्यक्तवहिर्विहाराः ।

आलोकयाश्चन्यजनेन सार्धं

अध्यासते मूलमनोकहानाम् ॥ ४६ ॥

प्राय इति ॥ अनोकहाना वृक्षाणां छायाः अनातपाः प्रायः बाहुल्येन
कठोरातपपीडया क्रूरतरातपकृतया व्यथयेत् परित्यक्त उपेक्षित बहिर्विहा-
रः बहिर्भागेषु क्रीडा येः अचन्यजनेन पान्थलोकेन सार्धं मूल अनोकहा-
ना अधोभागमेव केवल अध्यासते अधिरसन्ति । आलोकय पश्य ॥४६॥

करैरसहैरयमंशुमाली

तपन्महीमुग्र इव क्षितीशः ।

आशंसितापत्प्रसरः प्रजाभिः

धत्ते दशामद्य विगर्हणीयाम् ॥ ४७ ॥

करैरिति ॥ उग्र तीक्ष्ण क्षितीशः राजेव असह्य मोदुमराक्ष्यैः करैः
रोहिताभिः बलिभिश्च महीं भूमिं भूनासिजनं च तपन् दहन् दण्डयश्च अंशु-
माली सूर्यः अद्य अप्य प्रजाभिः जनैः आशंसितापत्प्रसरः प्रार्थिनास्तमनप्रा-
प्त्यः प्रार्थितमिनाशप्रवृत्तिश्च विगर्हणीया निन्द्या दशा अवस्था धत्ते धार-

यति । 'तीक्ष्णदण्डान्महीभर्तुरुद्विजन्ते गरीरिण' इति वचनानुसारेणोपमा-
नस्वीकारः ॥ ४७ ॥

विहृत्य कान्तारमहीषु वेगात्

व्रजन्नपः पुष्करिणीषु पातुम् ।

मार्गे करीन्द्रः करशीकरेण

प्रियामसावुक्षति तापखिन्नाम् ॥ ४८ ॥

विहृत्येति ॥ असौ करीन्द्रो गजश्रेष्ठः कान्तारमहीषु वनभूमिषु विहृ-
त्य क्रीडित्वा पुष्करिणीषु कमलसरस्सु अपः जलं पातुं वेगात् व्रजन् गच्छन्
मार्गे तापखिन्ना आतपलान्तां प्रिया करिणीं करशीकरेण पुष्कराग्रजलेन
रुक्षति सिंचति ॥ ४८ ॥

तप्तानि भासा तपनस्य हंसाः

विहाय वारीणि नखंपचानि ।

पत्रेषु विन्यस्य पदानि मन्दं

पद्माकरे संप्रति पर्यटन्ति ॥ ४९ ॥

तप्तानीति ॥ संप्रति इदानीं हंसाः तपनस्य भासा मूर्यस्य तेजसा त-
प्तानि उष्णीकृतानि नखपचानि नखमूलवविदाहृदानि वारीणि जलानि वि-
हाय त्यक्त्वा पद्माकरे पद्मतटाके । 'पद्माकरस्तटाकोऽस्त्री' इत्यमरः । पत्रेषु
पद्मदलेषु पदानि विन्यस्य मन्दं गतैः पर्यटन्ति परितस्संचरन्ति ॥ ४९ ॥

निगूढमीनग्रहणाभिसन्धिं

कृच्छ्रेण मुक्त्वा कपटासिकां स्वाम् ।

अमी वकोटास्तपनांशुतापात्

तटीनिकुञ्जं तरसा विशन्ति ॥ ५० ॥

निगूढेति ॥ अमी बकोटा बकपक्षिण स्वा आमीया स्वजातिसम-
वेता निगूढ नितरा गोपित मीनाना मत्स्याना ग्रहणे स्वीकारे अभिसन्धि
तात्पर्य यस्या तादृशी कपटासिका व्याजेन स्थिति कृच्छ्रेण यत्नेन मुक्त्वा
त्यक्त्वा तपनाशुतापात् सूर्याशुसन्तापाद्धेतो तटीनिकुञ्ज तीरलतागृह त-
रसा क्षिप्र प्रविशन्ति अन्तर्गच्छन्ति ॥ ॥९०॥

तदेहि यामस्तरुषण्डमेतत्
धर्माकुलं गोकुलमानयामः ।
अत्रैव विश्रम्य मुहूर्तमात्रं
भूयोऽपि गावः प्रचरन्त्वरण्ये ॥ ५१ ॥

तदिति ॥ तत् तस्माद्धेतो त्वमेह्यागच्छ । वयं याम गच्छाम । किं
मथमिति चेदत्राह—धर्माकुलं प्रीत्येणाकुलं सन्ततं गोकुलं गौसमूह एतत् इ-
श्यमानं तरुषण्डं वृक्षकदम्बकमानयाम । गावः अत्रैव आस्मिन्तरुषण्डमूले
मुहूर्तमात्रं द्विचटिकमात्रं विश्रम्य श्रममपनीय भूयोऽपि पुनरपि अरण्ये प्र-
चरन्तु सञ्चरन्तु ॥ ॥ ५१ ॥

इतीरितं तत्समयानुरूपं
वाक्यं समाकर्ण्य हलायुधस्य ।
आर्यो यदाज्ञापयतीति कृष्णः
तं राममुक्त्वा तरुषण्डमाप ॥ ५२ ॥

इतीति ॥ समयानुरूपं कालोचित इति एवप्रकारं हलायुधस्य ई-
रितं कथितं वाक्यं समाकर्ण्य कृष्णं यदाज्ञापयन्त्यायं तथाऽस्त्विति शेषः ।
इति तं राममुक्त्वा तरुणां षण्डं कदम्बकं आप प्राप्तवान् ॥ ॥ ५२ ॥

अलब्धमार्ताण्डकरप्रवेशं
 आरामकल्पं तरुपण्डमेत्य ।
 आनेतुकामस्स गवां कुलं तत्
 आसञ्जयामास मुखेन वेणुम् ॥५३॥

अलब्धेति ॥ मः कृष्णः अलब्धः अप्राप्तः मार्ताण्डकराणां सूर्यर
 स्मीना प्रवेशो येन तादृश आरामकल्प उद्यानतुल्यं तरुपण्डं एव प्राप्य तत्
 गवां कुल आनेतुकामः आगमयितुमिच्छन् वेणुं मुखेन आसञ्जया-
 मास योजयाञ्चकार ॥ ॥५३॥

सलीलमीपत्परिपृक्तपादं
 सविभ्रमोदञ्चितसव्यनेत्रम् ।
 कृष्णस्य वंशार्पितपाटलोष्ठं
 वीक्ष्य स्थितिं विस्मयमाप लोकः ॥५४॥

मलीलमिति ॥ लोकः द्रष्टृजनः कृष्णस्य सलील लील्या सह कि-
 ञ्चित्परिपृक्तपाद व्यत्यस्ताग्निं सविभ्रम सविभ्रस यथातथा उदञ्चितमुन्नामि-
 त सव्यनेत्र वामनयन यत्र । मव्यग्रब्धो वामपर्यायः । तथाच श्रीरामायणे-
 'दक्षिणो दक्षिणं बाहु रामस्तयपराक्रमः । चिच्छेदच्च कबन्धस्यं सव्य वी-
 रस्तु लक्ष्मणः' इति । वंशे वेणौ और्ध्वतः पाटलः अरुणः ओष्ठो
 यत्र । तादृशीं स्थितिमवस्थानं वीक्ष्य द्रष्टा विस्मयमाश्चर्यमाप प्राप्तवान् ॥

तत्र स्थितं तामरसायताक्षं
 तापिञ्जवर्णं शिखिपिञ्जचूडम् ।

तमेव पश्यन्ननिमेषतायाः

फलं प्रपेदे सुरसिद्धसङ्घः ॥ ५५ ॥

तत्तेति ॥ तत्र तरुपण्डे स्थित तामरसायताक्षं पद्मदीर्घनेत्रं तापिञ्छ-
स्य तमालद्रुमस्येव वर्णो यस्य तादृश शिखिपिञ्छचूड मयूरवर्हयुक्ता चूडा
शिखा यस्य तादृश च त कृष्णमेव पश्यन् सुरसिद्धानां सङ्घः समूहः अनि-
मेषतायाः दृशोः निमेषाभावस्य फलं प्रयोजनं प्रपेदे लेभे ॥ ५५ ॥

ततस्त्रिभङ्गाया विवरेषु वेणोः

व्यापारयन्नङ्गुलिपल्वानि ।

जगन्नयीमोहविधानदक्षं

उत्थापयामास स नादमुच्चैः ॥ ५६ ॥

ततइति ॥ त्रयाणां भङ्गानां समाहारः त्रिभङ्गी । तयोपलक्षितः ।
तदुक्तम्— आनुष्णोष्णोर्मळे चापि यत् स्यादनुवक्ता । सा त्रिभङ्गीति विज्ञे-
या स्थिति'रिति ॥ तथा स्थितः सः कृष्णः वेणोः वंशस्य विवरेषु रन्ध्रेषु अङ्गु-
लिपल्वानि पल्लववृत्त्या अगुलीः व्यापारयन् प्रवर्तयन् जगतां त्रय्याः त्रै-
लोक्यस्य मोहविधाने आनन्दमूर्च्छोत्पादने दक्ष निपुण उद्येर्नाद उच्चस्वरं
उत्थापयामास उद्गमयाञ्चकार ॥ ५६ ॥

अथोत्थितानन्दनिमीलिताक्षः

विल्लनदूर्वाकुरलांछितास्याः ।

गावस्तदभ्याशमुपेत्य तस्थुः

निस्पन्ददेहा निभृतेऽथ्रवोभिः ॥ ५७ ॥

अयेति ॥ अथ वेषुनादश्रवणानन्तर गात्रः टत्थिनेन उद्धूतेन आनन्देन
हेतुना निमीलिताक्ष्यः मुकुळितनेत्राः किल्बिजैः छिन्नैः दूर्वाकुरैः लाञ्छितास्याः
सचिद्गुणैः तस्य कृष्णस्य अम्याश समीपं उपेत्य प्राप्य निष्पन्ददेहाः
निश्चलशरीराः निभूतैः स्थिरैः श्रवोभिः कर्णैः उपलक्षिताः तस्युः स्थिताः ॥

नैसर्गिकं वैरमपत्यसङ्गः

तृष्णा बुभुक्षा कुसुमायुधश्च ।

तद्वेषुनादश्रुतितत्पराणां

नालं विधातुं विकृतिं तिरश्चाम् ॥ ५८ ॥

नैसर्गिकमिति ॥ नैसर्गिक स्वभावतः जात वैर परस्परद्वेषः अपत्यैः
पुत्रैः सङ्गः जेहबन्धः तृष्णा पिपासा बुभुक्षा क्षुत् कुसुमायुधः कामश्च
एते भावाः तस्य कृष्णस्य वेषुनादस्य श्रुतौ श्रवणे तत्पराणां सश्रद्धानां
तिरश्चा पशुपक्षिमृगादीनां विकृतिं चित्तविकार विधातुं उत्पादयितुं नालं
न पर्याप्ता बभूवुः ॥ ५८ ॥

तस्मिन् मनोहारिणि चक्रपाणेः

वनान्तरे मूर्च्छति वंशनादे ।

विधीयमानं परिहृत्य कर्म

सर्वेऽपि सत्त्वा लिखिता इवासन् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति ॥ चक्रपाणेः कृष्णस्य तस्मिन् तादृशे मनोहारिणि म-
नो हर्तुं शीलवति वंशनादे वेषुस्वने वनान्तरे वनप्रदेशे मूर्च्छति वर्द्धमाने
सति सर्वे सत्त्वाः वनजन्तवोऽपि विधीयमानं क्रियमाणं कर्म चेष्टित परि-
हृत्य विहाय लिखिताः चित्रार्पिता इव आसन् बभूवुः ॥ ५९ ॥

प्रवृत्तमात्रौ वनपद्मिनीषु

दातुं गृहीतुं च मृणाळभङ्गम् ।

चक्राह्वयस्तद् गृहमेधिनी च

प्रसार्य चंचू परमासिपाताम् ॥६०॥

तद्व्यापारमेव प्रपञ्चयति— प्रवृत्तेति ॥ वनपद्मिनीषु कान्तारसर-
सीषु चक्राह्वयः चक्रवाकः तस्य गृहमेधिनी भार्या च मृणाळभङ्गं विसृज्येदं
दातुं प्रियायै समर्पयितुं गृहीतुं प्रियायाः आदातु च प्रवृत्तमात्रौ केवलं आ-
रब्धावेव चंचू त्रोटियुग्म प्रसार्य विवृतं कृत्वा परं केवलं आसिपातां आ-
सीनौ ॥ ॥ ६० ॥

उपाविशशुज्झितचापलानि

स्वजानुविन्यस्तकराननानि ।

निष्पन्ददृष्टीनि वनद्रुमाणां

शाखासु शाखामृगमण्डलानि ॥६१॥

उपाविशन्निति ॥ शाखामृगमण्डलानि वानरकुलानि वनद्रुमाणां
धनवृक्षाणां शाखासु विटपेषु उज्झितं त्यक्तं चापलं अनङ्गः प्लवनादि-
चापत्यं येः स्वजानुनोः आत्मजानुयुग्मस्य उपरि विन्यस्तौ निहितौ करोत
दुपरि आननश्च येः निष्पन्दा निश्चला दृष्टयः श्रेयां नथा सन्ति उपाविशन्
उपविशन्तिस्म ॥ ॥ ६१ ॥

पञ्चामवष्टभ्य महीमुभाभ्यां

सद्यस्समुत्तंभितपूर्वकायः ।

सिंहः करीन्द्राक्रमणे प्रवृत्तः

तस्यौ तथा कृत्रिममिंहकल्पः ॥६२॥

पद्भ्यामिति ॥ उभाभ्यां पद्भ्यां पदाम्भ्यां महीं अपष्टभ्य अवलभ्य
सद्य तत्क्षणमेव समुत्तभितपूर्वकाय सम्यक् उन्नमितोत्तमाङ्गस्तन् करा
न्द्राक्रमणे गजेन्द्रस्य हनने प्रवृत्त उद्युक्त सिद्ध तथा तदनस्य एव कृत्रि-
मसिंहकल्प दार्गादिपिरचितसिद्धसदृश तस्यौ स्थित । भगवद्वशनादथ
वणादृतचित्तत्वात् अस्य शरीरे निर्विकारत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ॥६२॥

सिद्धाः कळत्राणि लतागृहेषु

समुद्यताः पाययितुं मधूनि ।

करद्वयोदधितरत्नपात्राः

निषेदुरालेख्यमिव प्रपन्नाः ॥६३॥

सिद्धा इति ॥ लतागृहेषु वर्तमाना सिद्धा कळत्राणि भार्या मधू
नि पाययितु समुद्यता उद्युक्ता करद्वये उदधित उद्धृत रत्नपात्र मणिच-
षक ये तादृशा एव निषेदु स्थिता आलेख्य चित्र प्रपन्ना इव चित्रलि-
खिता इवेत्यर्थ ॥ ॥६३॥

तद्वशनाळञ्च्युतमञ्च्युतस्य

गेयामृतं साधु निषेव्य वृक्षाः ।

चिरं जराजर्जरितत्वचोऽपि

बाला इवासन्नवपल्लवाढ्याः ॥६४॥

तदिति ॥ वृक्षा चिर दीर्घकाल जरया वार्धक्येन जर्जरितत्वच
र्जार्णचर्माणोऽपि अञ्च्युतस्य वशनाळत् वेणुविवरात् च्युत गळित तद्
गेय गानमव अमृत साधु सम्यक् निषेव्य आस्वाद्य श्रोत्रेन्द्रियेण अनुभू-

येत्यर्थः । नवे नूतने पल्लवे किसलयै आढ्या पुष्टा बाला इव आसन्
अभूयन् ॥ ६४ ॥

नादेन वेणोर्विवशीकृतानां
विद्याधराणां गळिताः करेभ्यः ।
गतिर्भवास्माकमपीति नूनं
वीणा निपेतुर्मधुविद्विपोऽग्रे ॥ ६५ ॥

नादेनेति ॥ वेणो नादेन विवशीकृतानां विधुसिकृतानां विद्याधरा-
णां करेभ्यः स्वकरात् गळिता पतिता वीणा मधुविद्विप कृष्णस्य अग्रे
पुरोभागे निपेतु पतिता । एव अस्माकमपि गति शरण भवेति मत्वा
नून निश्चय इति उत्प्रेक्षा ॥ ६५ ॥

स्ववेणुनादेन सजीवलोकं
इत्थं परानन्दमयं विधाय ।
प्रभुर्व्यरंसीदमराश्च सर्वे
सुप्तोत्थितानां स्थितिमन्वभूयन् ॥ ६६ ॥

स्वेति ॥ ॥ प्रभु श्रीकृष्ण इत्थ एव प्रकार स्वस्य वेणो नादेन
जीवलोक प्राणिसमूह परानन्दमय अन्यन्तानन्दमय विधाय कृत्वा व्यर
सीत् वेणुनादात् निस्तोऽभूत् । सर्वे अमरा देवाश्च सुप्तोत्थितानां स्थितिं
अवस्था अन्वभूयन् अनुभूयन्त ॥ ६६ ॥

प्रत्यागते चेचसि ते विदित्वा
प्रभ्रश्य हस्तात्पतिता विपञ्चीः ।

पुनर्न चक्रुः प्रतिपन्नलज्जाः

विद्याधरास्तद्ग्रहणाभिलाषम् ॥६७॥

प्रत्यागत इति ॥ ते विद्याधराः चेतांसि प्रत्यागते वैवश्यादपगमे यथा
स्थानस्थिते सति हस्तात् प्रभ्रश्य भ्रश प्राप्य पतिताः विपश्चीः वीणाः ।
'विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । विदित्वा ज्ञात्वा
प्रतिपन्नलज्जाः प्राप्तवीळास्सन्तः पुनः तस्याः विपश्च्याः ग्रहणे स्वीकारे अ-
भिलाष बाञ्छा न चक्रुः न कृतवन्तः ॥ ॥ ६७ ॥

मधुव्रतानां ध्वनिभिर्मनोज्ञैः

वाचालयन्ती वलयं दिशानाम् ।

प्रसूनवृष्टिस्सुरसिद्धमुक्ता

पपात मौळौ परमस्य पुंसः ॥६८॥

मञ्चिति ॥ मधुव्रतानां भ्रमराणां मनोज्ञैः ध्वनिभिः झङ्कारैः दिशा-
ना आशानाम् । दिशेत्यावन्तः । 'आपंचेव हलन्तानां यथा वाचा दिशा
निशा' इति वचनात् । वलय मण्डल वाचालयन्ती मुखरयन्ती सुरैः सिद्धे
श्च मुक्ता विद्युष्टा प्रसूनवृष्टिः पुष्पवर्ष परमस्य पुंसः कृष्णस्य मौळौ मूर्ध्नि
पपात पतिता ॥ ॥ ६८ ॥

अवर्षि केनायमदृष्टपूर्वः

प्रसूनराशिस्तव मूर्धनीति ।

पृष्ठे विहस्याह विभुस्सहायान्

ज्ञानं भवद्भ्योऽपि कथं ममेति ॥६९॥

अवर्षीति ॥ अदृष्टपूर्वः पूर्वं अदृष्ट अयं प्रसूनराशिः पुष्पसमूहः
 केन जनेन तव मूर्धनि अवर्षि विकीर्ण इति पृष्टः । सहापेरित्यर्थात् । वि-
 भुः कृष्णः विहस्य हसित्वा सहायान् सह आगतान् गोपान् आह उक्त-
 वान् । किमिति चेत् आह— मम भवद्भयोऽपि ज्ञानं युष्मत्ज्ञानादप्यधि-
 क ज्ञान कथम् । भवेदिति शेषः । भवन्तः यत् जानन्ति तदेव अहमपि
 जानामि न तदतिरिक्त किञ्चिदपि ज्ञातु प्रभवामीति भावः । मयाऽपि पुष्प-
 वर्णस्य कारणं न ज्ञातमिति उक्तं भवति ॥ ॥६९॥

विपद्यतां याति विवस्वदंशौ

विश्रान्तमुत्थाप्य गवां स पुञ्जम् ।

भूयस्तृणाश्यामळभूतलेषु

प्रारब्ध सञ्चारयितुं वनेषु ॥ ७० ॥

विपद्यतामिति ॥ विवस्वतः सूर्यस्य अशौ किरणे । जानाविकवच-
 नम् । विपद्यता मोदु शक्यता याति गच्छति सति सः कृष्णः विश्रान्त गतश्रम
 गवां पुञ्ज समूह उत्थाप्य शयनात् उत्थित कारयित्वा भूयः पुनः तृणैः
 आश्यामळ सर्वतः श्यामवर्ण भूतलः यत्र तादृशेषु वनेषु सञ्चारयितुं प्रारब्ध
 प्रकान्तवान् ॥ ॥ ७० ॥

ततः परिक्षीणसहस्रभानोः

अशाम्यदूष्मा दिवसस्य तीव्रः ।

यथा विनाशे धनसञ्चयस्य

महावलेपो धनिनो जनस्य ॥ ७१ ॥

तत इति ॥ ततः अनन्तर परिक्षीणः प्रशान्तराशिः महस्रभानुः य-
 स्मिन् तस्य दिवसस्य तीव्र क्रूरः ऊष्मा अशाम्यन् शान्तोऽभवत् । अत्र

लुठनं परिवर्तनं तत्कृत्वा नीडं कुल्ययं प्रविश्य वुमुक्षितानि क्षुधिनानि अपत्यानि शिशून् चचृपुटमचितेन तुण्डान्तस्सपादितेन ग्रासेन भोज्यवस्तुना धिनोति प्रीणयति ॥ ७६ ॥

तदेहि शौरे तपनव्यपायात्

प्रागेव यामः पदमस्मदीयम् ।

इयं क्षितिः श्वभ्रतटेन पश्चात्

दुस्सञ्चरा लुब्धकनिर्मितेन ॥ ७७ ॥

तदिति ॥ हे शौरे? इयं क्षितिः वनभूमिः लुब्धकैः किरातैः निर्मितेन विरचितेन श्वभ्रतटेन उत्खानकन्दरतया निम्नकृतस्थानेन । 'गर्गावटौ भुवि श्वभ्र' इत्यमरः । पश्चात् सूर्यास्तमयात् पर दुस्सञ्चरा दुःखेन गन्तव्या स्यात् । तत् तस्मात् कारणात् एहि आगच्छ । तपनस्य सूर्यस्य व्यपायात् अस्तमयात् प्राक् पूर्वमेव अस्मदीय पदं गोकुल यामः गच्छामः ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति रामस्य गिरं मुरारिः

अस्त्वेवमित्यादरपूर्वमुक्त्वा ।

सह प्रतस्थे स च मित्रवर्गैः

प्रचण्डशृङ्गध्वनिपूरिताशैः ॥ ७८ ॥

श्रुत्वेति ॥ सः मुरारिः कृष्ण इति एवप्रकारा रामस्य गिरं वाच्यं श्रुत्वा एवमस्तु तथाऽस्त्विति आदरपूर्णं उक्त्वा अभिवायं प्रचण्डेन उक्तं तेन शृङ्गध्वनिना पूरिताशैः व्यापितदिहमण्डलैः मित्रवर्गैः सुहृद्गणैस्सह प्रतस्थे च प्रस्थितश्च ॥ ७८ ॥

सहप्रयाणाय कृतत्वराणां

ऊयोभरादूरविळम्बिनीनाम् ।

स तत्रतत्र प्रतिपाल्य तस्थौ

प्रीतो गवामागमनं मुकुन्दः ॥७९॥

सहेति ॥ स मुकुन्द सहप्रयाणाय सममेव गन्तु कृतवराणा वि
हितसभ्रमाणामपि ऊधस आपीनस्य भयत् गौरवाद्धेतो दूर अत्यर्थ त्रिळ
म्विनीना मन्दीभूताना गमा आगमन आगतिं तत्र तत्र स्थाने प्रतिपाल्य
प्रतीक्ष्य प्रीत सन्तुष्टस्तन् तासु दयालुत्वं प्रीतिहेतु । तस्यो स्थितवान् ॥

समावृतो गोपजनेन नन्दः

गोपाङ्गनाभिश्च वृता यशोदा ।

अतिष्ठतामध्वनि लोचनाभ्यां

पुत्रागतिप्रेक्षणसस्पृहाभ्याम् ॥८०॥

समावृत इति ॥ गोपजनेन समावृत परिवृत नन्द गोपाङ्गनाभि
गोपीभि वृता यशोदा च पुत्रागतिप्रेक्षण पुत्रागमनत्रिलोकन तत्र मस्पृ-
हाभ्या सतृष्णाभ्या लोचनाभ्या उपलक्षितौ अध्वनि पुत्रागमनमार्गे अति-
ष्ठता स्थितयन्तौ ॥ ८० ॥

चकार कर्णेषु तयोः प्रमोदं

दामोदरापूरितशृङ्गनादः ।

दिवि प्रसर्पन्नथ पांसुपूरः

नेत्रेषु पीयूषमिवाभ्यवर्षत् ॥८१॥

चकारेति ॥ तयो यशोदानन्दयो दामोदरेण कृष्णेन आपूरितस्य
आत्मातस्य शृङ्गस्य नाद शब्द कर्णेषु प्रमोद चकार । अथ अनन्तर पा-
ंसुपूर परागसमूह नेत्रेषु पीयूष अमृत अभ्यवर्षद्विज । अमृतवर्षसम मुगं
भयरोदित्यर्थ । दिवि गगने प्रसर्पन् व्याप्तुमर्चति उभयत्र विशेषणम् ॥

उपमामाह— धनिनः धनवनः जनस्य धनसञ्चयस्य द्रविणराशेः विनाशे
क्षये सति महावलेपः महान् अहङ्कारः यथा शाम्यति नद्वदिति । ‘विनाशो
लब्धस्य व्यथयतितरा नत्वनुदय’ इत्याहुः ॥ ७१ ॥

प्रभाकरे पाटलभासि दूरं
दिशं प्रतीचीमवगाहमाने ।
आलोक्य रामः परिणाममहो
दामोदरं सादरमित्युवाच ॥७२॥

प्रभाकर इति ॥ पाटलभासि अरुणनेजसि प्रभाकरे मूर्ये प्रतीचीं दिशं
पश्चिमा आशा दूर अत्यर्थं अवगाहमाने प्राप्नुवति मति रामः बलदेवः अ-
हं परिणाम दिवसस्य अवसान आलोक्य दामोदरं कृष्ण प्रति मादर आद-
रेण सह इति वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच उक्तवान् ॥ ७२ ॥

आविर्भवन्मन्दमरुत्प्रचारा
शान्तातपा निर्वृतसर्वसत्त्वा ।
विरामवेळा दिवसस्य शौरे
प्रवर्तते पश्य मनोभिरामा ॥७३॥

आविर्भवदिति ॥ हे शौरे? आविर्भवनं उद्भवन् मन्दमरुतः मन्दा-
निलस्य प्रचारः संचारः यस्याम् । शान्तः शम प्राप्तः आनपः यस्याम् ।
निर्वृतानि निर्वाणं सुखं प्राप्तानि सर्वसत्त्वानि निश्शेषजन्तवः यस्याम् । ता-
दृशी मनोभिरामा दिवसस्य विरामवेळा परिणतिसमयः प्रवर्तते । पश्य
अवलोक्य ॥ ७३ ॥

शिरोभिरुद्धेन्धनशाकमूलाः
स्वयूय्यमुच्चैस्स्वरमाह्वयन्तः ।

वनेचरा वीक्ष्य विराममह्नः

समारभन्ते सहसैव गन्तुम् ॥७४॥

शिरोभिरिति ॥ वनेचरा किराता अह्न विराम दिवसानसान वी-
क्ष्य अग्रगम्य शिरोभि ऊढानि धृतानि इन्धनानि काष्ठानि शाकमूलानि
च शतवन्दादिभक्ष्याणि ये । स्वयूधेभ्य स्वयूथ्य जन उच्चैस्त्वर उच्चनाद
यथा तथा आह्वयन्तस्सन्तः सहसैव तस्मैव गन्तु स्वस्वपक्षेण प्राप्तु समार-
भन्ते प्रक्रमन्ते ॥ ॥ ७४ ॥

शतं शतं व्योमनि बद्धमालाः

शात्कारवाचालविलोलपक्षाः ।

व्रजन्ति लक्ष्मीकृतवासवृक्षाः

मनोजवाः पश्य पतत्रिणोऽमी ॥७५॥

शतमिति ॥ अमी पतत्रिण पक्षिण व्योमनि आकाशे शतशत प्रा-
यशः शतसङ्ख्यारूप बद्धमाला ग्रथितपङ्क्तयः शात्कारेण शब्दनिर्देशेण
वाचाला मुखरा विलोला चञ्चला पक्षा गरुत येषां तथा सन्तः लक्ष्मी-
कृतवासवृक्षा निषयीकृतकुलवशाखिनः मनोजवा मनसः सदृशमेवा व्रज-
न्ति गच्छन्ति । पश्य अवलोकय । अमूनिर्ति शेषः ॥ ॥ ७५ ॥

भुवः परागे बहुशो लुठित्वा

प्रविश्य नीढं कलविङ्कयूथम् ।

धिनोत्यपत्यानि बुभुक्षितानि

ग्रासेन चञ्चुपुटसञ्चितेन ॥७६॥

भुव इति ॥ कलविङ्कानां चटकानाम् । 'चटक कलविङ्कस्या'दि-
त्यमरः । यूथं समूहः भुवः परागे महीरजसि बहुशः अनेकवारः लुठित्वा

लुठन परिवर्तनं तत्कृत्वा जीड कुलाय प्रविश्य वुमुक्षितानि क्षुधिनानि अपत्यानि गिशून् चचूपुटमचिनेन तुण्डान्तस्सपादितेन ग्रासेन भोज्यवस्तुना धिनोति प्रीणयति ॥

॥ ७६ ॥

तदेहि शौरे तपनव्यपायात्
प्रागेव यामः पदमस्मदीयम् ।
इयं क्षितिः श्वभ्रतटेन पश्चात्
दुस्सञ्चरा लुब्धकनिर्मितेन ॥ ७७ ॥

तदिति ॥ हे शौरे^२ इयं क्षितिः वनभूमिः लुब्धकैः किरातैः निर्मितेन प्रिचितेन श्वभ्रतटेन उत्खातकन्दरतया निम्नकृतस्थानेन । 'गर्नावटौ भुवि श्वभ्र' इत्यमरः । पश्चात् सूर्यास्तमयात् पर दुस्मंचरा दुःखेन गन्तव्या स्यात् । तत् तस्मात् कारणात् एहि आगच्छ । तपनस्य सूर्यस्य व्यपायात् अस्तमयात् प्राक् पूर्णमेव अस्मदीय पद गोकुल यामः गच्छामः ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति रामस्य गिरं मुरारिः
अस्त्वेवमित्यादरपूर्वमुक्त्वा ।
सह प्रतस्थे स च मित्रवर्गैः

प्रचण्डशृङ्गध्वनिपूरिताशैः ॥ ७८ ॥

श्रुत्वेति ॥ स मुरारिः कृष्णः इति एवप्रकारा रामस्य गिरं वाच श्रुत्वा एवमस्तु तथाऽस्त्विति आदरपूर्णं उक्त्वा अभिवाय प्रचण्डेन उत्क्रान्तेन शृङ्गध्वनिना पूरिताशैः व्यापितादिद्मण्डलैः मित्रवर्गैः सुहृद्रणैस्सह प्रतस्थे च प्रस्थितश्च ॥

॥ ७८ ॥

सहप्रयाणाय कृतत्वराणां
ऊधोभरादूरविळम्बिनीनाम् ।

स तत्रतत्र प्रतिपाल्य तस्थौ

प्रीतो गवामागमनं मुकुन्दः ॥७९॥

सहेति ॥ स मुकुन्दः सहप्रयाणाय सममेव गन्तुं कृतवराणां विहितसम्भ्रमाणामपि ऊयसः आपीनस्य भरात् गौरवाद्धेतो दूर अत्यर्थं विच्छिन्नीनां मन्दीभूतानां गमा आगमन आगतिं तत्र तत्र स्थाने प्रतिपाल्य प्रतीक्ष्य प्रीतः सन्तुष्टस्सन् तासु दयालुत्वं प्रीतिहेतुः । तस्यौ स्थितवान् ॥

समावृतो गोपजनेन नन्दः

गोपाङ्गनाभिश्च वृता यशोदा ।

अतिष्ठतामध्वनि लोचनाभ्यां

पुत्रागतिप्रेक्षणसस्पृहाभ्याम् ॥८०॥

समावृत इति ॥ गोपजनेन समावृतः परिवृतः नन्दः गोपाङ्गनाभि गोपौभिः वृता यशोदा च पुत्रागतिप्रेक्षणं पुत्रागमननिलोकनं तत्र सस्पृहाभ्यां सतृष्णाभ्यां लोचनाभ्यां उपलक्षितौ अध्वनिः पुत्रागमनमार्गं अतिष्ठता स्थितवन्तौ ॥

चकार कर्णेषु तयोः प्रमोदं

दामोदरापूरितशृङ्गनादः ।

दिवि प्रसर्पन्नथ पांसुपूरः

नेत्रेषु पीयूषमिवाभ्यवर्षत् ॥८१॥

चकारेति ॥ तयोः यशोदानन्दयोः दामोदरेण कृष्णेन आपूरितस्य आत्मातस्य शृङ्गस्य नादः शब्दः कर्णेषु प्रमोदः चकार । अथ अनन्तर पांसुपूरः परागसमूहः नेत्रेषु पीयूषं अमृतं अभ्यवर्षदिव । अमृतवर्षसमं सुखं अकरोदित्यर्थः । दिवि गगने प्रसर्पन् व्याप्नुवन्निति उभयत्र विशेषणम् ॥

तौ धूसराङ्गौ रजसा कुमारौ
गत्वा स नन्दः परिरम्य गाढम् ।

आत्मानमानन्दसमुद्रमग्नं
नालं समुद्धर्तुमभृन्मुहूर्तम् ॥८२॥

ताविति ॥ सः नन्दः रजसा गोधूळ्या धूसराङ्गौ शत्रुवर्णशरीरौ
कुमारौ रामकृष्णौ गत्वा प्राप्य गाढ परिरम्य आश्लिष्य आनन्द एव समुद्रे
मग्न अवगाढ आत्मान आत्मशरीर मुहूर्त अल्पकाल समुद्धर्तुं वोढुं नालं
अभृन् न पर्याप्तोऽभृत् ॥ ८२ ॥

उत्पत्य धावद्भिरुदस्तशस्त्रैः
क्षेळारवक्षोभितदिग्विभागैः ।
आभीरवीरैस्स वृतः प्रपेदे
व्रजं समाकर्णिततूर्यघोषम् ॥८३॥

उत्पत्येति ॥ सः नन्दः उत्पत्य उत्पतन कृत्वा धावद्भिः शीघ्र गच्छ-
द्भि उदस्तशस्त्रैः उद्धृतायुधैः क्षेळारवेण नादविशेषेण क्षोभितदिग्विभागैः
चालितदिगन्तरैः आभीरवीरैः गोपवीरैः वृतः सहितः समाकर्णितः सम्यक्
श्रुतः तूर्यघोषः दुन्दुभिच्वनिः यस्मात् तादृश व्रज घोष प्रपेदे प्राप्तवान् ॥

चाट्टक्तिभिः पार्श्वचरानशेषान्
विसृज्य गोपान् सहितस्स मित्रैः ।
विवेश कृष्णो भवनं दिनान्ते
समुज्ज्वलन्मङ्गलदीपिकाभिः ॥८४॥

चाद्वक्तिभिरिति ॥ स कृष्ण चाद्वक्तिभि श्लाघापूर्वकयाग्नि अशेष-
पान् पार्श्वचरान् भृत्यान् गोपान् निमृज्य गमयित्वा मित्रे वयस्यै सहित
दिनान्ते साय मङ्गलदीपिकाभि समुज्जलत् दीप्त मनन निवेश प्रविष्ट-
वान् ॥ ॥ ८४ ॥

कामं दिवा कर्णपथं गतेन
नीताः प्रियं वेणुरवेण विष्णोः ।
प्रतिप्रियं चक्रुस्मुष्य सायं
गावः पयोदोहननिस्वनेन ॥ ८५ ॥

काममिति ॥ दिवा दिवसे काम अत्यर्थ कर्णपथ श्रोत्रमार्गं गतेन
प्राप्तेन विष्णो वेणुरवेण यशनादेन प्रिय प्रीति नीता प्रापिता गाव साय
सन् याया पयोदोहनस्य क्षीरप्रपूरणस्य निस्वनेन शब्देन अमुष्य विष्णो
प्रतिप्रिय प्रतिकारूप्य प्रमोद चक्रु कृतवत्य ॥ ॥ ८५ ॥

अनुदिनमिति कुर्वन् पालनं गोकुलस्य
क्षणमिव दिवसानि क्रीडया यापयन्सः ।
अखिलमपि धरित्रीभारमभ्युद्धरिष्यन्
अरमत सह शौरिस्तत्र सङ्कर्षणेन ॥ ८६ ॥

इति सुबुमारुहो कृष्णप्रियामराज्ये
चतुर्थस्सर्ग ॥

अनुदिनमिति ॥ इति एवप्रकार अनुदिन दिनेदिने गोकुलस्य
गोसमूहस्य पालनं यापनं कुर्वन् दिवसानि क्रीडया विहारेण क्षणमिव क्षण
क्षणमिव यापयन् गमयन् धरि-या भूमे भार अखिल निरक्षेपमपि अभ्यु-
द्धरिष्यन् अभित उद्धर्तु क्षपयितु उपयममाणस्सन् स शौरि श्रीकृष्ण

तत्र व्रजे सङ्कर्षणेन बलभद्रेण सह अरमत क्रीडितवान् । जगतां भारप-
नोदेनं परमानन्द जनापिष्यन् तत्र नन्दगृहे भगवान् अरविन्दनाभः सुख
अयसत् ॥ ८६ ॥

देवक्या घनसन्ततेरिव जवादाविर्भवन् गर्भतः
सन्तन्वन्नभिवर्द्धनञ्च जगतामंभोनिधीनामिव ।
आपीतद्युतिरङ्गनाजनदृशां चक्रैश्चकोरैरिव
श्रीमानिन्दुरिवेन्दिरासहचरो वालश्चिरं पातु वः ॥

इतिश्रीरामपाणिवाटविरचिताया विलासिन्याख्याया

कृष्णविलासव्याख्याया चतुर्थस्तर्गस्तमाप्तः ॥

